

„Kuid kirjanike liit pole seni veel kõiki suutnud liita ühiseks pereks“

Lisandusi Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu asutamise loole aastatel 1943–1946

TÖNU TANNBERG

Teine maailmasõda lõhestas Eesti kirjanikkonna. Sõja lõppedes oldi silmitsi olukorraga, kus osa kirjanikke oli jäänud vabasse maailma ja teised okupeeritud Eestisse. Kujunev külm sõda ja maailma lõhestav raudne eesriie välistasid esialgu iga-sugused kirjanike institutsionaalsed ja isiklikud suhted. Kuid nii ühed kui ka teised pidid muutunud oludega kohanema ning läbi tegema uue institutsionaliseerumisprotsessi. Kui paguluses toimus see kirjanike endi soovil, demokraatliku iseorgani-seerumise põhimõttel, siis nõukogude režiimi tingimustes oli tegemist võimu juhitud ja kontrollitud protsessiga.

Eestist lahkunud kirjanikud asutasid 6. detsembril 1945. aastal Rootsis Välis-maise Eesti Kirjanike Liidu, millest kujunes paguluses kirjanike keskne esindus-organisatsioon (Uibopuu 2012). Pisut üle kolme nädala hiljem, 30. detsembril toi-mus aga Tallinnas Nõukogude Eesti kirjanikkonna üldkoosolek, mis on oluliseks rajajooneks Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu (edaspidi EN Kirjanike Liit) institut-sionaliseerumisprotsessis.

See protsess oli alanud juba esimesel nõukogude aastal, mil Eesti Kirjanikkude Liit likvideeriti ja hakati ette valmistama EN Kirjanike Liidu asutamist. Selleks loodi EN Kirjanike Liidu Organiseeriv Toimkond (OT) eesotsas August Jakobsoniga. Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahelise sõja puhkemise järel 1941. aasta suvel jät-kusid need ettevalmistused juba Nõukogude tagalas. Seal moodustati protsessi tegu-samaks juhtimiseks 1942. aastal kolmeliikmeline Organisatsiooniline Büroo. Selle tegevus peadis 1943. aastal Moskvas Johannes Vares-Barbaruse juhatusel ja käputäie tagalakirjanike kokkutulekul EN Kirjanike Liidu formaalse asutamisega. Ametlikult nimetati seda 8.–9. oktoobrini toimunud üritust nõukogude kirjanike I konverent-siks, mis toimus kongressi õigustes ning andis sellega võimaluse välja kuulutada EN Kirjanike Liidu loomine. Kirjanike liidu juhatuse esimeheks sai August Jakobson (vt lähemalt Jakobson 1944; Karjahärm 2006: 147–155; EKA V: 18–48; Olesk 2008: 89–90; Elango 1979).

Moskva konverents ei tähista siiski EN Kirjanike Liidu lõplikku institutsionali-seerumist, vaid liidu organiseerimisprotsessi uuele astmele jõudmist. Konverentsi avasõnas võttis Vares-Barbarus ürituse tähtsuse kokku järgmiselt:

Aset leidva eesti nõukogude kirjanike esimese konverentsi mõte ja tähtsus on selles, et veel tihedamalt liituda Nõukogude Liidu üleliidulise kirjanike perega, väljuda Eesti

Nõukogude Kirjanike Liidu lootelisest orgbüroo olukorrast ja saada lõplikuks ühikuks ning NSVL Nõukogude Kirjanike Liidu koostisosaks täieõigusliku Eesti Nõukogude Kirjanike Liiduna. (Vares-Barbarus 1944: 82)

Vares-Barbaruse hinnang konverentsiga kaasnenud muutustele – väljumine „lootelisest orgbüroo olukorrast” – vastaski tegelikkusele. Kirjanike liidu lõplik ümberkorraldamine nõukogulikuks loomeliiduks sai toimuda alles pärast punavõimu Eestisse tagasijõudmist, haarates sellesse protsessi ka Eestisse jäänud kirjanikud.¹ Vähetähtis pole asjaolu, et nõukoguliku loomeliidu kaasamine võimu teenistusse sai toimuda üksnes stabiilsemates tingimustes – seega pärast seda, kui režiim oli end Eestis taaskehtestanud ja toimima hakanud. Nii oodati EN Kirjanike Liidu lõpliku organisatsioonilise vormistamisega nõukogulikuks loomeliiduks 1945. aasta lõpuni: see leidis aset alles 30. detsembril toimunud kirjanike üldkoosolekul.

Mainitud üldkoosolek ja sellele eelnenud kirjanike liidu juhatuse koosolek 22. detsembril pole seni uurijatele eriti huvi pakkunud. Eesti kirjanduse ajaloo üldkäsitlustes on neid sündmusi mainitud vaid riivamisi (EKA V; Annus jt 2001; Hasselblatt 2016 jt). Isegi sel üldkoosolekul toimunud EN Kirjanike Liidu juhtkonnavahetust – August Jakobsoni asendamist Johannes Semperiga – on vaadeldud kui rutiinset sündmust. Ka tollase kirjanduselu eri tahkudele pühendatud üksikuurimused ei analüüsi ega too esile 1945. aasta detsembris toimunu tähtsust (Elango 1984; Karjahärm 2006; Olesk 2002a, 2008). Erandiks on Sirje Oleski (2002b) käsitlus 1940. aastate kirjanduselu arengutest. Uuematest käsitlustest väärib siinse artikli teema seisukohast esiletõstmist Tiit Hennoste (2011) sisukas uurimus Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu algusaastatest.

EN Kirjanike Liidu kujunemisprotsessi jälgides kerkib tahes-tahtmata üles mitu olulist küsimust, mis väärivad lähemat arutelu. Kas võime lugeda EN Kirjanike Liidu asutamist 1943. aastal tagalas formaalseks või sisuliseks ettevõtmiseks? Miks venitati nii kaua kirjanike liidu liikmeskonna lõpliku kindlaksmääramisega? Kuidas „sulandati” ühtseks liikmeskonnaks tagalakirjanikud ja need, kes olid sõja ajal Eestisse jäänud? Miks vahetus 1945. aasta detsembril lõpus kirjanike liidu juhtkond? Kes olid selle muudatuse taga ja mis eesmäärke silmas peeti?

Artikli eesmärk ongi lähemalt analüüsida 30. detsembril kirjanike üldkoosoleku eellugu, kokkukutsumise põhjuseid ja näidata selle tähendust EN Kirjanike Liidu liikmeskonna määratlemisel, liidu juhtkonna vahetumisel ning seda protsessi mõjutanud peategelaste vahelistes suhetes. Vähetähtis ei ole tõsiasi, et 1945. aasta detsembril sündmused kujundasid suuresti edasisi kirjanduslikke olusid ja isikutevahelisi suhteid hilisstalinistlikus Eesti NSV-s. Käsitlus tugineb põhiosas uudsele arhiiviainesele ja teemakohasele kirjandusele. Kasutatud arhiivimaterja-

¹ Kirjanike liidu taastamise katse võeti Eestis ette ka Saksa okupatsiooni ajal. Okupatsiooni kahel esimesel aastal ei lubanud võimud taastada endiste mittepoliitiliste organisatsioonide tegevust. See oli võimalik alles 1943. aasta suvest alates ning võimalust kasutasid ära ka kirjanikud, esitades taotluse kirjanike liidu tegevuse taastamiseks. 12. detsembril 1943 toimuski liidu peakoosolek, kus juhatuse esimeheks valiti Gustav Suits. Kuna sõda jõudis uue aasta alguses juba Eesti piiridele, siis liit sisuliselt tegutses ei hakanud (Hennoste 2011: 16–17).

lidest väärivad eraldi esiletõstmist Rahvusarhiivis talle olevad August Jakobsoni ja Nigol Andreseni kirjad tollastele kompartei juhtidele Eduard Pällile ja Nikolai Karotammele.

Tagalakirjanike organiseerumine ja Eestisse naasmine

Kirjanike üldkoosolek 30. detsembril 1945. aastal koos varasema juhatuse koosolekuga olid võtmetähendusega sündmused EN Kirjanike Liidu liikmeskonna kindlaksmääramisel. Eesti Kirjanikkude Liidu laialisaatmise järel 1940. aasta oktoobris jäi kirjanike staatuse küsimus lahtiseks. Kuna EN Kirjanike Liidu vormistamine venis, puudus ka organisatsioon, kuhu kirjanikud oleksid võinud kuuluda.

Uue organisatsiooni liikmeskond hakkas kujunema alles Nõukogude tagalas, kus 1942. aasta alguses võeti NSV Liidu kirjanike liidu liikmeteks neli tagalakirjanikku: Johannes Vares-Barbarus, Johannes Semper, August Jakobson ja Oskar Urgart (Elango 1984: 1120). Nemad moodustasidki EN Kirjanike Liidu liikmeskonna esialge tuumiku juba enne selle formaalset asutamist Moskvas 1943. aastal.² Sel eespool mainitud konverentsil kinnitati liidu liikmeteks veel üheksa kirjanikku: Jaan Kärner, August Alle, Ernst Hiir, Paul Rummo, Paul Keerdo, Nigol Andresen, Mihkel Jürna, Eduard Päll ja Mart Raud. 1944. aastal lisandus neli liiget: Aadu Hint, Minni Raudsepp (Hint), Aira Kaal (Hone) ja Karl Taev. Seega oli EN Kirjanike Liidul enne kirjanike Eestisse tagasitulekut 17 liiget (Hennoste 2011).

Eesti taasokupeerimise järel algas kohe kirjanike elu organiseerimine kirjanike liidu kui organisatsiooni käivitamisega (vt lähemalt Sirge 1965). Mõni aeg pärast Tallinna vallutamist Punaarmee poolt 22. septembril 1944 jõudis linna kirjanike ja ajakirjanike operatiivgrupp. Selle koosseisus saabus ka noor kirjanik Immanuel Pau, kes oli evakueerunud 1941. aasta suvel ning saanud Nõukogude tagalas EN Kirjanike Liidu orgbüroo tehniliseks sekretäriks. Tema hakkaski esialgu kirjanike liidu asju korraldama. Liidu esimees August Jakobson ja sekretär Oskar Urgart jõudsid Tallinna hiljem.

Kirjanike liidu töö alustamiseks vajati juurde inimesi. Nii võetigi EN Kirjanike Liidu tehniliseks sekretäriks (täpsema nimetusega *teaduslik sekretär*) palgale Saksa okupatsiooni ajal Eestis olnud Rudolf Sirge. Tema ülesanne oli „seada kirjanikud, nii hästi kui sõjaseisukorras võimalik, jälle elama, luua neile töötingimused, silmas pidades seda, et kirjastus ja ilmuma hakkavad ajalehed vajavad kohe kaastööd” (Sirge 1965: 384). Seega oli alguses esmatähtis lahendada nii tagalast tulnud kui ka sõja ajal Eestisse jäänud kirjanike olmelised probleemid (hankida toidukaarte, elamispidu

² 1942. aasta alguskuudel koostati tagalas NSV Liidu kirjanike liidu presiidiumi ja Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee (EK(b)P KK) kooskõlastatud nimekiri kirjanikest, kel olid formaalselt kirjanike liidu liikme õigused. See oli vajalik nende majanduslikuks toetamiseks: neile hakati maksuma stipendiumi kuni 1000 rubla kuus. Kokku oli selles nimekirjas 19 nime (Karjahärm 2006: 154).

jms). Sellega tegeles eelkõige Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu (RKN) aseesimees Nigol Andresen.³

Hoopis sisulisem ja punavõimu jaoks ideoloogilises plaanis kõige tähtsam, kuid sugugi mitte lihtne ülesanne oli tagalakirjanike ja Eestisse jäänud kirjanike sulandamine ühtseks liikmeskonnaks.

1944. aasta sügisel taaskehtestatud nõukogude režiim vajab ühiskonna toetust. Sovietiseerimisprotsessi edukaks käivitamiseks ja elluviimiseks oli vaja näidata laiemale avalikkusele, et ka sõja ajal Eestisse jäänud loomeinimesed on uue võimu poolel. Tollane Eesti NSV parteijuht Nikolai Karotamm ja tema „meeskond” pidas väga oluliseks nende kaasamist nii isiklikus plaanis kui ka nende loometegevust režiimi heaks rakendades. Kultuurielu ümberkorraldamisel ja juhtimisel etendas põhirolli Andresen, kes tagasipöördumise järel hakkas kohe 1944. aasta sügisel üles otsima sõja ajal Eestisse jäänud kultuuritegelasi ja kirjanikke, et mõjutada neid avalikule koostööle sovetivõimuga. Juba 9. oktoobril sõitis Andresen isiklikult Friedebert Tuglase juurde Läänemaale Uusnasse, kus kirjanik viibis koos abikaasaga paos (Eelmäe 2012: 30). Mõistagi polnud see viisakusvisiit, vaid selle taga oli kindel soov, et ühiskonnas tuntud kirjanik seoks end avalikult uue võimuga.

Tuglas kirjutaski Andreseni nõudmisel ajalehe Sirp ja Vasar esimesse numbrisse kiirkorras kaastöö „Kolm rasket aastat”, mis ilmus 14. oktoobril 1944.⁴ See pöördumine väärrib pikemat tsiteerimist:

Kolm rasket aastat on lahutanud meid. // Nende jooksul olete teie seal ja meie siin hoopis erikogemuste osaliseks saanud. Meie mõte ja tunne on tegelnud teiste päevaküsimustega, meie elutarkus kasvanud isesuunas. [---] // Teile on paljugi siin toimunud ideelisest lagastumisest, inimlikust nurjameelsusest, võimutsevast kättemaksvihast lihtsalt käsitamatu. // Meile oli see aga argireaalsus. Meie oleme näinud selle eelduste sündi, süvenemist ja verist apoteesi. // Nüüd vaatame võõristades üksteisele otsa, – teie põrutatud selle pildi äkilisest nägemisest, meie väsinud temaga kaasaelamisest. // Kas me mõistamegi kohe üksteist? Kas ei vajata nagu vastamisi harjumist, oma mõtete ja tunnete kooskõlastamist? // Kuid see võõristamine võib kesta siiski vaid hetke. Sest objekt, millega meie tundmused ja mõtted tegelevad, on ometi ühine. See on seesama laastatud maa ja meeleheite piirini viidud rahvas. [---] // Teie tulete oma idee selguse, tahte julguse ja võitlustes proovitud energiaga. Meie püüame sellega liituda. (Tuglas 1944)

Tuglase toetus režiimile pidi olema eeskujuks teistele ning aitama kaasa Nõukogude tagalast tulnud ja Saksa okupatsiooni Eestis üle elanud kirjanike „taasühinemisele”. Andreseni survele kirjutas Tuglas kaastöö ka ajakirja Looming esimesse numbrisse. Sealjuures põhjendas Andresen seda Tuglasele nii, et praegu ei ole „tege-

³ Valda Raud on kirjeldanud, kuidas tänu Andresenile said nad elamisõiguse Albert Kivikasele kuulunud majapoolel Tallinnas Vaarika tänaval ja kuidas Tallinna Linna Täitevkomitee rahandusosakond 11. oktoobril 1944. aastal majja jäänud vara üles kirjutas ning uutelt omanikelt tuli see kinni maksta (Raud 2020: 45–46).

⁴ Sama tekst ilmus ka 15. oktoobril Rahva Hääles ja 19. oktoobril Uues Postimehes.

mist Teie kogutud, veel vähem Teie postuumsete teoste avaldamisega, vaid Teie värs-kete ja elavate teostega, mis peavad aitama kirjandusliku vormi abil paljude kõhkle-mist kaotada ja õiget seisukohta võtta” (Eelmäe 2012: 32).

Tuglase kaastööst nädal hiljem ajalehes Sirp ja Vasar ilmunud artiklis käsitles Andresen ise toimuvat kui uue ärkamisaja suurt kohtamist:

Nõukogude Eesti alustab uut ärkamisaega. [---]

Viimased kuud on olnud rõõmsate kohtumiste kuud. Nõukogude Liidu taga-last tulnud Punaarmee võitlejad, samuti ka Nõukogude Liidu tagalas töötanud kir-janikud, kunstnikud, teadlased ja tehnikud on leidnud eest oma perekonnad, kuid samuti oma töökaaslased ja ametivennad. See suur kohtamine on olnud liigutav ja tiivustav. See suur kohtamine on andnud ainet juba nüüd viljakaile mõtteile, mis vajavad kehastamist kirjanduslikes, kunstilistes, teaduslikes ja tehnilistes teostes.

Selles kohtamisrõõmus, meie rahva parimate jõudude kokkusaamises, meie maa üldises vabanemises võime märkida juba nüüd rea ülesandeid, mis ootavad meie kir-janikke, kunstnikke, teadlasi ja tehnikuid.

Kirjanikud Nõukogude Liidu tagalas on olnud pingsas loominguilises töös. Kirja-nikud saksa fašismi orjuses ei ole võinud kuigi palju luua. Nüüd nende energia peab avalduma uute teoste loomises, milles avalduks eesti rahva elamused möödunud aastail, eesti rahva uus ülesehitus [---]. (Andresen 1944)

Tollase võimu sõnumid avalikus ruumis (eelkõige ajakirjanduses) sõja ajal Ees-tis olnud kirjanikele ja teistele loovalade esindajatele olidki positiivsed, innustavad ja üleskutsuvad. Esimesel Eestis toimunud EN Kirjanike Liidu juhatusel koosolekul 18. oktoobril 1944. aastal otsustati „kontakti loomiseks okupatsioonialal kodumaal viibinud kirjanikkude vahel ühelt poolt ja nõukogude tagalasse evakueerunud kirja-nikkude vahel teiselt poolt” korraldada ühine kohtumine (EKM EKLA, f 301, m 2:6, l 1). 18. novembril korraldatigi Tallinnas Tombi klubi Olevi saalis suur kirjanike „vastastikune tutvumisõhtu”, mille jaoks kirjanike liit tellis Eesti NSV kaubanduse rahvakomissariaadilt head-paremat, sealhulgas päris kohvi ja koguni 1000 paberossi (Kepp 2019: 159). Hugo Raudsepa terav keel ristas selle ürituse kompveki- ja suitsu-laadaks (Sirge 1965: 402). Kohtumisel oli kohal ka tollane Eesti NSV võimuladvik: EK(b)P KK esimene sekretär Nikolai Karotamm, Eesti NSV Ülemnõukogu Presii-diumi esimees Johannes Vares-Barbarus ja Eesti NSV RKN aseesimees Nigol And-resen. Esmapäeval võis jääda mulje, et sovetirežiim on valmis kirjanikkonna sulanda-misel alustama n-ö puhtalt lehelt, arvestamata seda, mida keegi Saksa ajal Eestis tegi. Need ootused ja lootused purunesid ruttu.

Eestisse jäänud kirjanike olukord: arvelevõtmisest kuni kirjanike liidu liikmeks saamiseni

Välise soosiva hoiaku kattevarjus tegutses võimuaparaat ootuspäraselt. Julgeolekuorganid olid juba tagalas kogunud kompromiteerivat infot Eestisse jäänud kultuuri-tegelaste kohta. Info kogumine jätkus veelgi intensiivsemalt Eesti taasokupeerimise järel. Ei ole kahtlust, et kõik Eestis olnud inimesed olid punavõimu silmis mingil moel mürgistatud. Ka kirjanikud. Selle ilmekaks tõestuseks on tõsiasi, et Saksa okupatsiooni ajal Eestisse jäänud kirjanike vastuvõtmine EN Kirjanike Liitu pandi ootele. Seda ei tehtud mitte bürokraatlikel, vaid eelkõige ideoloogilistel põhjustel: režiim vajas aega, et otsustada, kes liitu sobib (ja millises staatuses) ning kes ei sobi.

Tollase esimehe August Jakobsoni eestvedamisel toimus juba 1944. aasta oktoobris kirjanike liidu ruumides eraldi koosolek, mille päevakorras oli küsimus, millistel Saksa ajal Eestisse jäänud kirjanikel on kompromiteerivad asjaolusid, mis takistaksid nende liitu vastuvõtmist. Seda n-ö sõelumist korraldasid peale Jakobsoni Oskar Urgart, EK(b)P KK ideoloogiasekretär Eduard Päll ning valitsusjuhi asetäitja Andresen (Andresen 1989 [1956]: 683).

Olukord oli ambivalentne ka Eestisse jäänud kirjanike poolt vaadatuna. Sirge on selle kohta tabavalt märkinud: „Kohtu- ja arupidamisi iseendaga oli meil, kodueestlasil, kes kõik vaevad üle elasid paigale jäädes, sunnirežiimi ja propagandalaineid trotsides, igapähe – ehkki erinevatel ajedel ja alustel” (Sirge 1965: 387).

Eestisse jäänud kirjanikele esialgu liikmestaatus ei laiendatud. Sirge sõnul: „Meie volitused piirdusid tookord üksnes kirjanike nn. a r v e l e v õ t m i s e g a. Liidu liikmeks meie kedagi võtta ei saanud, sest osa meist enesestki, nagu Viiding ja mina, ei olnud veel Üleliidulise Kirjanike Liidu liikmed. Vormistamine tootati läbi viia hiljem ja korraga.” (Sirge 1965: 405) Seega lükati liidu liikmeskonna fikseerimise küsimus teadlikult edasi tulevikku, kuid samal ajal teavitati avalikkust kirjanike eest hoolitsemisest:

Okupatsiooni ajal Eestis elanud kirjanikkude kohta on muretsetud andmeid ja võetud peaaegu kõik arvele.

Kuna siin töötanud kirjanikud on majanduslikult raskes olukorras, on astunud samme selle parandamiseks. Toitlusküsimus on lahendatud, ja on loota, et meie kirjanikud juba lähemal ajal saavad hädavajalikumaid tööstuskaupu.

On püütud luua kõik eeldused Kirjanikkude Liidu poolt, et siinsed kirjanikud saaksid kohe asuda loomingulisele tööle. Suur osa siinseid kirjanikke on sõlminud juba lepingu kasuute, okupatsiooni ajal valminud teoste kirjastamiseks, samuti varemilmunud teoste uuesti trükkimiseks. On mõistetav, et nende teoste sisu suhtes võetakse kohati ette mõningaid muudatusi, et need töötatakse osaliselt ümber. Honorarid, mida antakse avansina, peaksid tunduvalt parandama kirjanikkude majanduslikku olukorda. (Kirjanikkude Liidu tööst 1944)

Tõepoolest, nii tagalast tulnud kui ka sõja ajal Eestisse jäänud kirjanike igapäevase toimetulekuga seotud küsimused vajasid lahendamist ning punavõim tege-

leski nendega üsna aktiivselt. Et seda n-ö ametlikult teha, hakati Eestisse jäänud kirjanikele nende arvelevõtmise järel andma EN Kirjanike Liidu liikmekandidaadi staatust. 20. veebruaril 1945. aastal toimunud EN Kirjanike Liidu juhatuse koosolekul oligi see küsimus arutusel. Kohalolijad – August Jakobson, Jaan Kärner, Oskar Urgart ning koosoleku protokollija Rudolf Sirge – otsustasid arvata EN Kirjanike Liidu liikmekandidaatideks järgnevad 25 sõja ajal Eestisse jäänud kirjanikku: Valmar Adams, Betti Alver, Ants Antson, Leopold Anvelt, Anna Haava, Mait Metsanurk, Agnes Kajara, Rasmus Kangro-Pool, Leida Kibuvits, Ernst Krusten, Oskar Luts, Kersti Merilaas, Hugo Raudsepp, Ernst Raudsepp, Richard Roht, August Sang, Rudolf Sirge, Karl Ernst Särgava, Karl Eduard Sööt, Juhan Sütiste, August Tassa, Heiti Talvik, Friedebert Tuglas, Peeter Vallak ja Paul Viiding (RA, ERA.R-1765.1.2, l 14).

Lõplikult lahendati liikmeskonna küsimus 1945. aasta lõpul. 22. detsembril toimus EN Kirjanike Liidu juhatuse laiendatud koosolek, mida juhatas Jaan Kärner ning kus olid kohal ka Eduard Päll, Nigol Andresen ja Johannes Semper (EN Kirjanike Liidule... 1945). Ühe punktina oli päevakorras kirjanike liidu liikmeskonna täiendamine Saksa okupatsiooni ajal Eestisse jäänud kirjanikega. Koosoleku kohta palju infot ei ole. Avalikkust teavitati sellest koosolekust (ilma täpset kuupäeva lisamata) ja uute liikmete vastuvõtmist ajalehe Sirp ja Vasar vahendusel:

Juhatusese esitatud sooviavaldustest, mis koosoleku poolt läbi vaadati, rahuldati 17.

Uute liikmetena võeti EN Kirjanike Liitu vastu ENSV rahvakirjanik Oskar Luts, Anna Haava, Ernst Särgava, Friedebert Tuglas, Karl Eduard Sööt, Rasmus Kangro-Pool, Peet Vallak, Betty Alver, Leida Kibuvits, Rudolf Sirge, Richard Roht, Paul Viiding, Ralf Parve, August Sang, Debora Vaarandi, Eduard Männik ja Felix Kotta. (EN Kirjanike Liidule... 1945)

Need 17 nime loetaksegi üsna ühemõtteliselt 1945. aasta lõpus EN Kirjanike Liidu uuteks liikmeteks. Samad nimed on tõepoolest kirjas ka EN Kirjanike Liidu juhatuse laiendatud koosoleku protokollis (EKM EKLA, f 301, m 2:7, l 1–2). Tegetmist oli siiski nimekirjaga, mis suure tõenäosusega pärast 22. detsembrist muutus ning lõplik nimekiri pandi paika hiljemalt 30. detsembri EN Kirjanike Liidu üldkoosolekuks. Igal juhul on uute liikmete vastuvõtu kindlakstegemisega 1945. aastal segadus: Sirbis ja Vasaras avaldatud liikmete nimekiri ei lange kokku hilisemate kirjanike liidu liikmete nimekirjadega ning selle informatsiooniga, mis liidu liikmete kohta Moskvasse edastati.

Õigupoolest on põhiküsimus selles, kes Eestis olnud kirjanikest sai 1945. aastal kirjanike liidu liikmeks ja kes jäi liikmekandidaadi staatusesse. Kuigi tollane liidu põhikiri ei teinud selget vahet liikmetel ja liikmekandidaatidel, siis peeti kuni 1950. aastate keskpaigani nende üle ranget arvestust (Elango 1984: 1122).⁵ Sellel kaksikjaotusel oli sisuline tähendus, kuna vaid liikmeil oli hääleõigus ning neid sai valida liidu esindusorganitesse. Eestisse jäänud kirjanike jaoks oli selline pikk määramatuseaeg ebameeldiv. Nii on Tuglas 23. detsembril 1945 eluloolistes

⁵ 1950. aastate teisest poolest hakati EN Kirjanike Liidu liikmelisust arvestama alates liikmekandidaadiks saamisest.

märkmetes täheldanud: „Nägin ajalehest, et olen viimaks ometi EN Kirjanike Liidu liikmeks arvatud, ühes paljude teistega. Liidu koosseisu asjad olidki seni veidrad.” (Tuglas 1997: 25) Kui võrrelda ülaltoodud Sirbi ja Vasara nimekirja eri arhiivimaterjalidega, siis selgub mitu olulist tõsiasja. Esiteks ei leia teistes materjalides kinnitust Betti Alveri arvamine EN Kirjanike Liidu liikmeks – tema jäi liikmekandidaadiks. Pole kahtlust, et 22. detsembri juhatuse laiendatud koosolekul kinnitati ta esialgu liidu liikmeks (olemasoleva protokoll järgi ühehäälselt), kuid tõenäoliselt ei aktsepteerinud seda tollane Eesti NSV juhtkond. Kuna 22. detsembri juhatuse koosolekul osalesid nii ideoloogiasekretär Päll kui ka Andresen, siis tundub üsna tõenäoline, et oma sõna pani maksma parteijuht Karotamm. Küllap oli tema jaoks Alveri liikmelisuse küsimuses piisavaks argumendiks Heiti Talviku arreteerimine 15. mail 1945 (vt Talviku kohta Orav 1988: 55; Muru 2002). Siinkohal on tähelepanuväärne, et Talviku arreteerimise oli 10. mail isiklikult kinnitanud Karotamm. See polnud tollal tavapärase praktika (Ohmann 2002: 74).

Teine oluline erinevus: Sirbi ja Vasara loendis ei ole Hugo Raudsepa ja Mait Metsanurga nimesid, kes aga teistes nimekirjades on kirjas liidu liikmetena. Seega võib neid lugeda 1945. aasta lõpu seisuga EN Kirjanike Liidu liikmeiks. Ülejäänud nimed Sirbi ja Vasara nimekirjas kahtlusi ei tekita. Kuid üldine arvestus ei pea eelöeldut silmas pidades siiski paika, sest EN Kirjanike Liidu 1945. aasta detsembri aruanne kinnitab, et kuu „jooksul võeti vastu 19 uut liiget” (RA, ERA.R-1.15.74, l 1). Nagu eespool selgus, tuli Sirbi ja Vasara nimekirjast maha arvestada Alver ja juurde liita Raudsepp ja Metsanurk – see teeb kokku 18 nime. Samas ei ole põhjust kahelda kirjanike liidu aruandes toodud arvus (19) ja nii kerkib üles küsimus: kes veel võeti 1945. aasta lõpus liidu liikmeks? Võrreldes taas eri nimekirju, võib oletada, et selleks oli Juhan Smuul.⁶

Seega tõenäoliselt võeti 1945. aasta detsembris EN Kirjanike Liidu liikmeteks järgmised kirjanikud: Oskar Luts, Anna Haava, Ernst Särgava, Friedebert Tuglas, Karl Eduard Sööt, Rasmus Kangro-Pool, Peet Vallak, Leida Kibuvits, Rudolf Sirge, Richard Roht, Paul Viiding, Ralf Parve, August Sang, Debora Vaarandi, Eduard Männik, Felix Kotta, Hugo Raudsepp (?), Mait Metsanurk (?) ja Juhan Smuul (?). Kui lisame juurde varem vastuvõetud, siis saame 1945. aasta lõpu seisuga liidu liikmete üldarvuks 36.⁷ Peale nende oli 1945. aasta lõpuks EN Kirjanike Liidul siinse arvestuse alusel kümme liikmekandidaati: Leo Anvelt, Erni Krusten, Kersti Merilaas, Betti Alver (?), Aleksander Tassa, Leida Tigane, Agnes Taar, Ernst Raudsepp, Helene Tamberg ja Valmar Adams. Esitatud nimekiri vajab siiski edasist täpsustamist. EN Kirjanike Liidu liikmeskonna laiendamine 1945. aasta detsembris sõja ajal Eestisse jäänud kirjanikega oli hädavajalik eeldus liidu lõplikuks institutsionaliseerimiseks. Liidu tegutsemine pikemat aega ainult tagalakirjanikest liikmetega ja nende seast valitud poolikute juhtorganitega polnud võimalik. Kirjanike liikmeks vormistamine võimaldas neid senisest tõhusamalt võimu teenistusse rakendada.

⁶ Smuuli EN Kirjanike Liitu vastuvõtmise aastat enamikus senistes teemakohastes kirjatöödes ei märgita (vahel on nimetatud 1946. aastat).

⁷ Ka Semperi hilisemas aruandes Karotammele tõdetakse, et 1946. aasta 1. jaanuariks oli EN Kirjanike Liidul kokku 36 liiget (RA, ERAF.1.47a.35, l 91).

August Jakobsoni „vabatahtlik“ tagasiastumine

Eesti NSV juhtkond oli huvitatud kirjanike n-ö kahe leeri võimalikult kiirest ühtesulandamisest ja sõja ajal Eestisse jäänud kirjanike kaasamisest liidu juhtimisse. Seda ei saanud teha kirjanike liidu juhtkonna tasandil, vaid selleks oli vaja suuremat kvoorumit. Nii kutsutigi 30. detsembril 1945 kokku EN Kirjanike Liidu üldkoosolek. Siinjuures peab rõhutama, et seda ei algatanud mitte kirjanike liidu juhtkond, vaid initsiatiiv tuli Eesti NSV võimuladvikus kultuurielu juhtinud tegelastelt: eelkõige Nigol Andresenilt, Eduard Pällilt ja Johannes Semperilt. Nad ei olnud rahul liidu senise juhtkonna ehk Jakobsoni ja Urgarti tegevusega ning olid seisukohal, et kirjanikkonna ühtseks tervikuks liitmine polnud toimunud vajaliku kiirusega. Sama meelt oli ka koos Jakobsoni ja Urgartiga Nõukogude tagalas olnud Mart Raud. See vastasseis teravnes suurema omavahelise arveteklaarimisega EN Kirjanike Liidu laiendatud juhatuses koosolekul 22. detsembril ja päädis liidu senise juhtkonna välja vahetamise kirjanike üldkoosolekul 30. detsembril.

EN Kirjanike Liidu juhtkonna laiendatud koosolekul 22. detsembril oli päevakorras eespool käsitletud uute liikmete vastuvõtmise kõrval 30. detsembri üldkoosoleku ettevalmistamine ja kolmanda punktina läbirääkimised (EKM EKLA, f 301, m 2:7, l 1). Nende kahe punkti all arutati liidu senise juhtkonna tööd. Kuna koosoleku protokollil mustand on lakooniline, siis saab toimunu kohta täpsemat teavet Jakobsoni kirjadest, mis ta saatis EN Kirjanike Liidu juhatusale ja ideoloogiasekretär Pällile. Olulist informatsiooni leiab ka tollasest ajakirjandusest.

On tähelepanuväärne, et Jakobson EN Kirjanike Liidu esimehena ei võtnud osa 22. detsembril toimunud juhatuses laiendatud koosolekust. Aga juba järgmisel päeval – 23. detsembril – saatis ta juhatusale avalduse, milles teatas, et lahkub „tervislikel põhjustel ENKL esimehe kohalt“. Ta märkis, et põeb kevadest saati südamehaigust (*angina pectoris*) ühes südame ja aordi laienemisega ning lisaks pikemaajalist neeruhaigust, mis olevat viimasel aastal ägenenud. Peale selle teatas Jakobson, et lahkub juhatuses osalemisest, sest pidas „otstarbekohaseks, et nimetatud organi kuuluvad ainult säärased inimesed, kes on tõesti võimelised osa võtma ka Liidu juhtimise tegelikust tööst [siin ja edaspidi Jakobsoni allakriipsutused – T. T.]“. Avalduse lõpetas ta kategooriliselt: „Minu seisukoht selles küsimuses on lõplik.“ (RA, ERAF.1.80.38, l 47)

Jakobsoni tervisehädades pole põhjust kahelda, kuid tema lahkumine EN Kirjanike Liidu juhatuses ei olnud kindlasti vabatahtlik. Selle sammu tagamaid aitab selgitada juhatuses saadetud avaldusega kaasa pandud seletuskiri, mis kannab kõnekat pealkirja „EN Kirjanike Liidu juhatusale, Parteiliste kirjanikkude kollektiivile“ (RA, ERAF.1.80.38, l 48–52, vt publikatsiooni lisa). Sellest selgub, et 22. detsembri juhatuses laiendatud koosolekul astus teravalt tema vastu välja Mart Raud. Jakobsoni sõnul olevat Raud väitnud, nagu oleks omaaegne organiseeriv toimkond eesotsas tema kui esimehega süüdi osa kirjanike (nende hulgas Kersti Merilaasi) jäämises sakslaste poolt okupeeritud alale.

Jakobsoni sõnul sai ta Raua etteheidetest teada järgmisel päeval liidu sekretäri Urgarti vahendusel. Ta helistas seejärel EK(b)P KK ideoloogiasekretärile Eduard Pällile, kes kinnitas Urgarti sõnu. Jakobson ei olnud mõistagi nende süüdistustega

nõus ning esitas seletuskirjas oma nägemuse 1941. aasta sündmustest. Ta oli kindel, et tema ja teised tegid 1941. aastal kõik, et kirjanikud, kes selleks soovi avaldasid, said evakueeruda Nõukogude tagalasse. Jakobsoni üsna detailne ülevaade lisab olulist informatsiooni 1941. aastal toimunu mõistmiseks. Seletuskirja lõpetab Jakobson tõdemusega, et kui intsident kollektiivi piirides ei lahene ja Raud oma süüdistust tagasi ei võta, on ta sunnitud kaitset otsima EN Kirjanike Liidu piiridest väljaspool. (RA, ERAF.1.80.38, l 51–52)

Kirjanike evakueerumine 1941. aasta suvel Nõukogude tagalasse väärrib kindlasti eraldi uurimust. Piirduksin mõne Jakobsoni puudutava üldisema tahu esiletoomisega, kuna tema kiirkorras lahkumine torkas tõepoolest juba tollal – 1941. aasta suvel – silma. Piisab, kui siinkohal meenutada Elo Tuglase päeviku sissekannet 10. juulist 1941: „Jaan Kärner tuleb ootamatult meile, ise purupurjus. Haliseb. „Mis meist saab? August Jakobson on jalga lasknud. Pole jäetud mingeid korraldusi. Aga mul on granaadid taskus!...” (Tuglas 2008: 469)

Abikaasa teatel olevat Jakobson pidanud EK(b)P KK otsuse kohaselt koos teiste aktivistidega jääma Eestisse põrandaalusele tööle, kuid kirjanike suhtes muudeti see otsus hiljem ära (Neithal 2014: 111).

Tartust algas Nõukogude tagalasse evakueerumine 3. juulil, mil Oudova poole asus teele esimene laevade karavan partei ja nõukogude aktivistide, miilitsatöötajate perekondade ning Tartu Riikliku Ülikooli komnoortega. Kokku evakueerus Tartust üheksa suuremat gruppi, neist viis raudteel ja neli mööda Emajõe (Purge 1965: 16–17). Jakobson oli üks esimesi kirjanikke, kes Eestist lahkus. Tema enda sõnul lahkus ta Tartust kas 4. või 5. juulil koos abikaasa ja kahe tütreaga, olles lahkuva ešeloni ülema asetäitjaks. Tagalas jäädi esmalt peatuma Novo-Uvelski külas Tšeljabinski lähedal. 1941. aasta oktoobris koliti Tšeljabinskisse ja 1943. aasta sügisel asuti ümber Moskva lähisteles Jegorjevski linna. 1944. aasta aprillis määrati Jakobson kirjastuse Ilukirjandus ja Kunst peatoimetajaks ning saadeti piiramisrõngast vabanevad Leningradi, kust ta sama aasta suve lõpus saabus Punaarmee järel tagasi Eestisse (Tannberg 2020).

Kui tulla tagasi 1945. aasta detsembri sündmuste juurde, siis pole erilist kahtlust, et küllap teadis Jakobson ette, et tema n-ö personaalküsimus tõstatub juhatuse laienatud koosolekul, mistõttu ta sinna ise kohale ei läinud. Nii jäi ametis oleva juhatuse vastutust sel koosolekul kandma eelkõige liidu sekretär Oskar Urgart, kes andis hiljem Jakobsonile toimunud üksikasjaliku ülevaate. Kindlasti ei saanud Jakobson endale lubada, et teda EN Kirjanike Liidu esimehe kohalt maha hääletatakse, ja antud olukorras oli tema jaoks parim lahendus lahkuda sellelt ametikohalt omal soovil. Haigus oli üksnes ettekääne.

Juhatusel saadetud lahkumisavalduses leiduv viide abi otsimisele „väljaspoolt ENKL piire” on samuti asjakohane. Sellest annab tunnistust Jakobsoni 25. detsembri kiri Pällile, kus ta põhjendas oma pöördumist järgmiste sõnadega: „Ühtlasi kasutan juhust vestelda sinuga sel puhul (kuigi kahjuks vaid paberil!) veidi ka kui kirjanik kirjanikuga, mida sa lubad mulle loodetavasti kas või ainult sel põhjusel, et sa oled meie organisatsiooni suhtes mitte ainult ülemus, vaid ka inimene, kes kannab selle organisatsiooni hea käekäigu eest mõnesugust otsest vastutust” (RA, ERAF.1.80.38, l 53).

Jakobson tuletas Pällile meelde, et on teda pidevalt ja kohusetundlikult informeerinud kirjanike liidu tegevusest nii tagalas olles kui ka Eestisse tagasipöördumise järel ning on kõnelenud ka 1941. aasta sündmustest. Loomulikult esitas ta oma poolse nägemuse vallandunud konflikti tagamaadest. Jakobson kirjutas Pällile:

Tagasi kodumaale asudes tuli meil oma südamesse maha matta nii mõnigi evakuatsiooni-radadele kaasa võetud kibe mälestus ja tuli käsi vastu sirutada nii mõnelegi „eksinule”, kes lõi meid sakslaste ajal tagant järele vastu sääremarja. Sest me ju teadsime, et inimest kõrvale visata on kerge ning lihtne, aga inimest meie ühiskonnale tagasi võita on hoopis tähtsam, kuigi ka palju raskem. Ja kuna me oleme mõlemad – nii sina kui mina – peale kõigi muu ka nõndanimetatud „inimhingede insenerid” ja sellistena teatud piirini psühholoogid, siis teame me loomulikult ka seda, et nii mõnigi kolme okupatsiooniaasta jooksul patustanud kolleeg tunneb praegu oma äsjaste eksimiste pärast hingepiina, olgu see siis Hubel-Paluteder⁸, olgu see siis Merilaas-Paas⁹.

Ning siit algabki minu arvates käesoleva intsidendi sisuline olemus! Sest mulle näib, et on olemas kolm teed kõnesolevate libastunute tagasivõitmiseks meie ühiskonnale, ja nimelt: 1) kas suhtuda neisse kui „kõhklejatesse” ja „kõikujatesse”, kes pole leidnud veel oma õiget teed, kellest me võime aga targa ja ettevaatliku käitumise juures „asja saada”; 2) kas kohutada nad valgust hoiakust punasesse hoiakusse karmi resoluutsusega ja varjamatu üleolekuga (umbes nõnda, et kas töötad meile, või me „vaatame”); ja 3) kas teha nad, need õnnetud libastujad, vaesteks kannatada-saanuteks n.n. „objektiivsete olukordade” poolt ja lunastada nende patud näit. oma-aegse OT kui terviku või mõne tolle OT üksikliikme ohvrivoonaks tegemise kaudu. (Umbes nõnda, et kui ma oleksin evakueerunud, siis poleks ma ka libastunud; ei evakueerunud ma aga sellepärast, et OT või A. Jakobson mind ei evakueerinud; järelikult – süüdi minu libastumises pole mitte ma ise, vaid OT või A. Jakobson).

Minu isiklik veendumus on, et neid libastunuid tuleb tagasi võita elule päris asjalikult ja teadlikult, – mitte neile peale karjades, mitte ka neid vaesteks kannatajateks tehes ja nende pattude lunastamiseks ohvrivooni siruli tõmmates. Olen isiklikult katsed teinud Sanga ja Hubeliga ja pean ütleva, et tagajärjed ei jätnud tulemata. Sanga püüdsin mõjutada näiteks päris lihtsalt, andes talle tõlkida V. Inberi „Pulkovo meridiaani”¹⁰ ja Aligeri „Zoja”¹¹. Ja nende kogemuste põhjal olen täiesti veendunud, et ohvritalle taktikast... hoidku meid igatahes issand ise!

Kuid kolleeg Raud just seda taktikat K. Merilaasi puhul tarvitabki! Ja just selle valemiga järele, mis ma eespool esitasin: „K. Merilaas ei oleks kindlasti Indrik Paasiks muundunud, kui ta oleks evakueerunud; et ta aga ei evakueerunud, selles on süüdi

⁸ Viide Mait Metsanurgale (kodanikunimega Eduard Hubel), kes Saksa okupatsiooni ajal jätkas kirjanduslikku tegevust Endel Palutederi varjunime all, avaldades jutustused „Kalmud metsas” (Ammukaar I, 1942) ja „Dora Praats” (Ammukaar II, 1943).

⁹ Kersti Merilaas avaldas Saksa okupatsiooni ajal Indrek Paasi varjunime all luuletused „Sepa hommikulaul” ja „Karjalaskepäev” (Eesti Sõna 1942, nr 112).

¹⁰ Veera Inberi „Pulkovo meridiaan” ilmus August Sanga tõlkes 1945. aastal.

¹¹ Margarita Aligeri „Zoja” ilmus August Sanga tõlkes 1946. aastal.

OT eesotsas A. Jakobsoniga (mitte aga see tühine asjaolu, et K. Merilaas oli väga mures neil otsustavail päevil oma Pühajärve ümbruskonnas asuvate laste pärast); ning järelikult – K. Merilaasi „õnnetuse” eest tuleb karmilt tasuda OT-le (mis veelgi mugavam) O. Urgartile ja A. Jakobsonile!”

Vaata, kallis Päll-Angervaks, – kui sa ütlesid mulle telefoni teel, et ma olen hell, siis kargas mu hing tõsiselt täis. Ja seda mitte niivõrd enda pärast kui meie üldise õhkkonna huvides. Mina ei ole – ega saagi olla – sinule nõuandjaks parteilasena, kuna sa oled staažilt, teadlikkuselt ja positsioonilt minust seitsme pea võrra pikem, – ma tean seda. Kuid nagu Kirjanike Liidu liige (ja praegu veel esimees!) teisele sama organisatsiooni liikmele ütleksin ma sulle siiski niipalju: Ära lase tonte liiga vabalt kepsu lööma hakata! Sest kes ütleb sulle, et varsti ei vajata lunastusohvrit Hubeli-Palutedre jaoks, M. Sillaotsa jaoks või ehk veel mõne teisegi jaoks! Nii et võib veel probleemiks muutuda, mis toimub enne – kas lõppevad enne lunastatavad või saavad enne läbi vonakesed!

Mis puutub käesoleva intsidendi puhul minusse endasse, siis on küll täiesti selge – Mart Raual (ja eriti Mart Raual!) ei luba ma oma nime mitte mustata, sündigu see siis kas või pattude andeksandmiseks säärasele andekale luuletajale, nagu on seda kindlasti Kersti Merilaas. Kui aga peaks leitama, et olen eksinud oma tegevuses esimehena ja peetakse vajalikuks mind n.ü. „korrale kutsuda”, siis tehtagu seda veidi teisiti. Ma olen praegu 41 aastane inimene; neist aastatest olen ma pühendanud ligemale poole (vähemalt 20 aastat) otsesele kirjanduslikule tegevusele; umbes neljateistkümne viimase kuu jooksul olen ma peaaegu üksi trükivalmis toimetanud kaugelt üle saja raamatu – et jalgu alla saada meie (saksa fašistide poolt segi paisatud) raamatuturule. Ja ma usun, et mul on õigus oma kolleegidelt korrektsemat kohtlemist mitte üksi paluda, vaid ka nõuda.

Sellega surun su kätt ja ütlen sulle „nägemiseni” päris heade vanade sõbratunnete, mida loodan ka sinult enda suhtes. (RA, ERAF.1.80.38, l 53–56)

Seega ei ole kahtlust, et omavahelise arveteklaarimise üks põhjusi oli erinev suhtumine Eestisse jäänud kirjanike tegevuse hindamisel, eriti nende puhul, kelle teoseid oli Eestis Saksa okupatsiooni ajal avaldatud. Siin läksid ühelt poolt Jakobsoni (küllap ka Urgarti) ja teiselt poolt Andreseni, Raua jt hoiakud lahku. Tollaste sündmuste juures ei saa kuidagi kõrvale jätta isiklikku rivaalitsemist ja ebasümpaatiat, mis kahtlemata mõjutasid sündmuste arengut ja otsuste tegemist.

Mis aga puutub Mart Raua väljaastumisse Kersti Merilaasi kaitseks, siis siinkohal viitan Debora Vaarandile, kes on meenutanud, et Raud oli temalt 1943. aasta oktoobris Moskvas EN Kirjanike Liidu moodustamise üritusel küsinud: „Mis sa arvad, kas Kersti on praegu näljas?” (Vaarandi 2006: 226) Veelgi enam: Raud ise oli tagalas väljaantud Sõjasarve teises numbris avaldanud luuletuse „Kiri K-le”, mis oli pühendatud Merilaasile.¹²

¹² 1948. aastal avaldatud Mart Raua „Valitud luuletustes” on see ka otse välja öeldud ning lisatud kirjutamise aeg – 1942. aasta.

Kirjanike liidu juhtkonna vahetus

EN Kirjanike Liidu laiendatud juhatuse koosolekul kõlanud kriitika ei jäänud üksnes asjaosaliste teada. Vahetult enne 30. detsembri üldkoosolekut avaldati ajalehes Sirp ja Vasar liitu kritiseeriv artikkel. Sellist teravas toonis kirjutist polnud ajakirjanduses kirjanike liidu tegevuse kohta varem ilmunud. Anonüümses kirjatöös (mille autoriks võiks eeldatavasti olla Mart Raud) tõdetakse, et kirjanikud on üksi jäetud, nende „nõukoguliku arengu eest ei ole hoolitsetud” ning EN Kirjanike Liitu ei ole võrreldes teiste loomeliitudega (kunstnike ja heliloojate liitudega) tegusalt juhitud. Kuna artikkel ilmus vahetult enne üldkoosolekut, siis lõppes see konkreetse suunisega: „Homme päev peab põhjaliku pöörde tooma eesti nõukogude kirjanike loomingu ja selle organisatsioonilises juhtimises. Ta peab aluse panema tõeliselt nõukogulikule loominguks tööle.” (Eesti Nõukogude... 1945)

Artikli ilmumine ei olnud juhus. EN Kirjanike Liidu juhtkonnavahtetus oli selleks ajaks Eesti NSV võimuladvikus juba ära otsustatud ning kirjanike üldkoosolek pidi lihtsalt selle vormistama. Nii läkski. 30. detsembri kirjanike üldkoosoleku, millest võttis osa „peaaegu kogu Tallinna töötav kirjanikkond”, avas veel ametis olev sekretär Urgart, sõnastades lühidalt koosoleku eesmärgid ja ülesanded. Ta tõdes, et olemasolev „organisatsiooniline vorm, need kirjandusliku elu juhtimise organid, mis kujundati hoopis teistsugustes tingimustes ja teistsuguste tingimuste jaoks”, ei vasta enam kaasaja vajadustele. Ühtlasi kutsus ta arutlema nii seniste saavutuste, puuduste kui ka eelseisvate ülesannete üle (EKM EKLA, f 208, m 1:36, l 2). Seejärel valiti koosoleku presiidium (Vares-Barbarus, Päll, Andresen, Semper, Tuglas ja Urgart) ning kuulati ära juhatuse aruanne. Sellegi esitas Urgart, kuna Jakobsoni ennast sellelgi koosolekul kohal ei olnud. Urgarti ettekanne oli kirjeldav ega puudutanud sisuliselt liidu sisemisi organisatsioonilisi küsimusi (EKM EKLA, f 208, m 2:8, l 1–13). Järgnes revisjonikomisjoni aruanne, mille kandis ette Erni Hiir. Läbirääkimistel võtsid sõna Paul Viiding, August Alle, Tuglas, Andresen, Semper, Päll ja Raud. Enamik sõnavõtjaid kritiseeris senise juhatuse tööd, mis tuleb välja isegi ajakirjanduses koosoleku kohta avaldatud ülevaatest, kus öeldakse, et rida „kirjanikke toonitab, et Kirjanike Liidu juhatuse on teinud organiseerimistööd halvasti” (Kirjanikud arutasid... 1946).

Kõige reljeefsemalt iseloomustas senise juhatuse tööd Johannes Semper:

1941. aastal toimus meie kirjanikkonnas lõhenemine. 1944. aastal süvenes see lõhe veelgi. Kuid lootsime, et kirjanikkond liitub tugevasti ühiseks pereks ja võtab meie kultuurielu juhtimisest aktiivselt osa.

Kuid Kirjanike Liit pole seni veel kõiki suutnud liita ühiseks pereks. Loomulikult on see pikaldane protsess, kuid seda saab kiirendada. Võtame näiteks Heliloojate Liidu. Seal on nii okupatsiooniajal siin kui ka Nõukogude Liidu tagalas viibinud hakanud töötama käsikäes ja saavutanud sellega väga häid tulemusi.

Kirjanike seas see kahjuks pole veel nii. Siin minnakse veel liiga tihti üksikestest vaikides mööda. (Kirjanike üldkoosolek 1946)

Ka Päll leidis, et vana juhatus on „teinud organiseerimise juures vajaliku töö minimaalses ulatuses” (Kirjanike üldkoosolek 1946). Selge kriitikaga juhatuse aadressil esinesid samuti Andresen ja Raud. Seega oli üldkoosoleku üldine hoiak üsna ühemõtteliselt kriitiline senise EN Kirjanike Liidu juhtkonna töö suhtes. Seetõttu on igati arusaadav, et uude juhtkonda valiti mitu uut inimest. Ajaleht Rahva Hää! võttis ootused kokku järgmiselt: „Põhjalike läbirääkimiste kaudu leiab koosolek, et Kirjanike Liidu valitaval uuel juhatusel tuleb arvestada koosolekul näidatud suundi ja juhtida eesti nõukogude kirjanike tööd senisest operatiivsemalt ja organiseeritumalt tihendades eeskätt meie kirjanike sidet rahvaga ja nõukogude tegelikkusega” (Kirjanikud arutasid... 1946).

30. detsembri üldkoosolekul valiti vanast viieliikmelisest juhatusest uude Semper ja Urgart, välja jäid Vares-Barbarus, Kärner ja Jakobson. Uus juhatus oli kaheksaliikmeline: uute liikmetena valiti Mart Raud, Ernst Hiir, Paul Viiding, Debora Vaarandi, Friedebert Tuglas ja Oskar Luts. Juhatusesimeheks sai Semper, tema asetäitjaks Raud ning sekretäriks Viiding (vt koosoleku protokollil väljavõtet EKM EKLA, f 301, m 2:9).

Kirjanike liidu operatiivseks juhtimiseks moodustati esimest korda tööpresidium, kuhu kuulusid Semper, Raud ja Viiding. Seega valiti uude juhatusse kolm sõja ajal Eestisse jäänud kirjanikku – Tuglas, Luts ja Viiding –, kellest vaid viimane kaasati liidu sisulisse juhtimisse. Tuglase ja Lutsu roll oli pigem sümboolne, kuna aktiivset tegevust nendelt ei oodatud. Hiirest sai nüüd Viidingu asemel liidu Tartu osakonna sekretär. Samuti muutus kirjanike liidu revisjonikomisjoni koosseis. 1943. aastal valiti komisjoni Paul Keerdo, Erni Hiir ja Mart Raud. 1945. aasta detsembris juhatusse valitud Hiire ja Raua asemel said revisjonikomisjoni liikmeteks Keerdo kõrval Leida Kibuvits ja Ralf Parve. Kõnekas on fakt, et Jakobsoni „vabatahtlikust” tagasiastumisest ei ole tollases ajakirjanduses sõnagi juttu.

Jakobsoni kõrvaletõrjumise juures väärib tähelepanu, et tema tagalas esitatud ettepaneku järgi tulnuks nõukoguliku kirjanike liidu lõplik organiseerimine korraldada suurejoonelise propagandaüritusena „vabastatud” Eestis. 1942. aasta suvel kirjutas Jakobson selle kohta parteijuht Nikolai Karotammele:

I kongressi efektiivset tähtsust kaaludes jõudis Orgtoimkond kõnesolevatel mõttevahetustel otsusele, et see meie kirjandusliku elu suursündmus tuleks kindlasti varuda meie kitsamas mõttes kodumaa jaoks, kuna see pääseb seal orgaaniliselt soodsale pinnale sattudes palju tugevamini ja tulemusrikkamalt mõjule, kui praeguses evakueeritute olukorras. Võtame näiteks kas või üksi selle fakti, mida tähendaksid meie kultuurilis-propagandalises mõttes külalised vennasvabariikide kirjanduslikkude organisatsioonide juurest. (RA, ERAF.1.1.387, pagineerimata)

Nagu eespool näha, ei võetud Jakobsoni arvamust kuulda. 1943. aasta sügisel Moskvast toimunud EN Kirjanike Liidu asutamiskonverentsi ei saa kuidagi pidada „kultuurilis-propagandalises” mõttes tähelepanu köitnud ürituseks. Sama kehtib ka 30. detsembri 1945. aasta kirjanike üldkoosoleku kohta. Seega esimeseks nõukogude kirjanike kongressiks, mis toimus 1946. aasta novembris, oli liit organisatsiooniliselt

juba olemas ning kongress ei etendanud selles enam mingit rolli. Ka propaganda mõttes jäi 1946. aasta kongressi mõju tagasihoidlikuks. Kirjanike liidu põhikirja järgi oleks aga vaid kongressil olnud õigus juhatust valida. 1943. aasta asutamiskonverentsile kongressi õiguste andmine oli hädalahendus, nii nagu seegi, et hiljem hakati kirjanike kongresside nimekirjas seda esimeseks nimetama.

1945. aasta detsembris toimunud kirjanike üldkoosoleku järel läks juhtroll EN Kirjanike Liidus tööpresiidiumi moodustanud n-ö kolmikule. Kui silmas pidada, et Semper oli endiselt Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu juures asuva Kunstide Valitsuse esimees, kellenal tal oli piisavalt rakendust, siis kirjanike liidu igapäevane asjaajamine jäi põhiosas aseesimees Raua õlule, kellele oli toeks sekretär Viiding. See tandem pidigi Andreseni ja Semperi heakskiidul liitu tegelikult juhtima. Üsna kõnekas on fakt, et Viiding esitas avalduse Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei (ÜK(b)P) liikmekandidaadiks astumiseks 12. detsembril 1945. aastal. Päev varem oli talle omapoolse soovitusena andnud Semper (RA, ERAF.287.4.698, l 1, 4). Raud oli kompartei liikmekandidaadiks astunud 1944. aasta suvel (RA, ERAF.5.6.458) ja juba 1945. aasta septembris sai temast liige (RA, ERAF.287.1.162). Mõlemal korral olid Raua soovitatajateks Andresen, Päll ja Keerdo.

Andreseni selgitused

Jakobsoni mahavõtmise peategelaseks oli Nigol Andresen. Seda on talle hiljem ka süüks pandud. 1950. aasta märtsis toimunud EK(b)P KK märtsipleenumil teatas Max Laosson otsesõnu: „1946. aastal kõrvaldati sm Jakobson Andreseni initsiatiivil Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu esimehe kohalt ja see tähtis koht anti kohakaasluse korras Semperile” (EK(b)P KK VIII pleenumi... 1999: 1315).

Jakobsoni ja Andreseni keerulisele läbisaamisele on tähelepanu juhtinud Sirje Olesk (2002a). Andreseni arvates sai Jakobsoni vimm tema vastu alguse tagalas. Nimelt olevat Andresen maha laitnud Jakobsoni romaani käsikirja, mis käsitles 1941. aasta sündmusi Eestis, põhjendusega, et autor ei saanud tollaseid olusid mõista (romaanis näidatakse talupoegi nõukogude võimu vastastena), kuna oli juba juuli alguses kodumaalt lahkunud. Samuti ei kiitnud Andresen heaks Jakobsoni sõjateemalist näidendit. Mõlemad teosed jäidki avaldamata. Jakobson solvus ja pärast seda hakanudki Andresenit vältima. (Olesk 2002a: 106–107)

Andresen tõepoolest ei hinnanud Jakobsoni loomingut eriti kõrgelt. Kui 1942. aasta sügisel oli tagalas arutlusel, keda võiks kirjanikest pärjata Eesti NSV teenelise kirjaniku tiitliga, siis Andresen pakkus esimesena välja Semperi nime ja lisas, et „kuidagi viisi” võiksid kõne alla tulla ka Jakobsoni ja Kärneri kandidatuurid. Samas lisas ta Jakobsoni kohta: „Minu arvates siiski Jakobsoni sõjaaegsed teosed osutavad suurt küpsmatust (nii avaldamata romaani käsikiri, uus draama, ei ole kõrge tasemega ka ta ideoloogiliselt muidu korras jutud)” (RA, ERAF.1.1.387, l 75).

Jakobson reageeris igasugusele kriitikale väga valuliselt. Andresengi on hiljem maininud, et talle on tuttav, et „ta sisulisele arvustusele on väga õrn” (RA, ERAF.1.309.36, pagineerimata). Pikemalt sel teemal peatumata võib resümeerida:

Andresen polnud kindlasti Jakobsoni silmis heas kirjas. Lisaks tuleb mõistagi arvestada, et Andreseni käepikenduseks oli Mart Raud,¹³ kelle vimm Jakobsoni vastu polnud samuti saladuseks ja järgnevate aastatega süvenes see veelgi. Samuti pole põhjust kahelda, et Raul oli 1945. aastal Jakobsoni mahavõtmisel oluline roll. Ta on seda ise hiljem tunnistanud: „Andreseni inspireerimisel ja otsesel ülesandel olin mina aktiivne Kirjanike Liidu juhatuse ümbervalimisel 1945/46 aastal” (Olesk 2003: 506).

30. detsembri koosolekul toimunud aitavad paremini mõista Andreseni hilisemad selgitused. Nimelt 3. septembril 1946 toimus EK(b)P KK juhtkonna initsiatiivil kohtumine kirjanikega, kus arutati olukorda „kirjandusrindel”, mis oli tekkinud pärast ÜK(b)P keskkomitee „kurikuulsaid” augustikuiseid otsuseid ajakirjade Zvezda ja Leningrad kohta.¹⁴ Sellel kohtumisel võeti muude küsimuste kõrval kriitika alla Andreseni tegevus. Eriti teravalt võtsid sõna August Alle, samuti Max Laosson ja küllap teisedki, kes panid talle süüks liigset sekkumist kultuurielu juhtimisel ning oma isiku esiplaanile upitamist.

See oli ilmselt esimene kord, mil Andresen laiema avalikkuse ees isiklikult nii terava rünnaku alla langes. Tema jaoks oli olukord täiesti uus. Seepärast pidas Andresen vajalikuks mõni päev pärast koosolekut saata eraldi seletuskiri parteijuht Karotammele. Artikli seisukohast on oluline, et ta selgitas seal oma osalust kirjanike liidu juhtkonna väljavahetamises 1945. aasta detsembris:

1945. aasta lõpus, kui tuli kõne alla E. N. Kirjanike Liidu töö aktiviseerimine, olid paljud seltsimehed üksmeeles, et senise juhtimisega (Jakobson, Urgart) edasi ei saa, mitte ideoloogilistel, vaid organisatsioonilistel põhjustel. Ma ei kuulnud siis kummagi seltsimehe kohta ideoloogilisi süüdistusi, kuid ei olnud organisatsioonilist energiat ega tahetki. Üldkoosolekul võttis ainuüksi sm. Alle sõna vana juhatuse kaitseks, eriti, kui mu mälu mind ei peta, sm. Raua aadressil. Uus juhatuse valiti suures üksmeeles eeldades vist mitmelt poolt, et see koosseis esindab eesti nõukogude kirjanikke, nii hea või halb kui ta on. Sest koosseis Semper, Raud, Viiding, Urgart, D. Vaarandi, Tuglas, Hiir, Luts peaksid esindama igatahes mitte mingit võimalikku gruppi, vaid väga laia kirjanduslikku üldsust. Teatud viisil võis seda öelda isegi tööpresidiumi (Semper, Raud, Viiding) kohta. Töö ise oli suvevaheajani ka väljapoole aktiivsem, kõigepealt iga kahe nädala järele järgnevate sisukate töökoosolekute kaudu. Hiir Tartu sekretärina ja sellega juhatuse esindajana osutas samuti aktiivsust. Seda enam üllatab korraga etteheide, et tõeliselt olevat mina oma käskude ja keeldudega Liitu juhtinud! (RA, ERAF.1.309.36, pagineerimata)

Pole põhjust kahelda Andreseni sõnades, et paljude arvates polnud Jakobson oma ülesannetega EN Kirjanike Liidu esimehena hakkama saanud. Andreseni jaoks

¹³ 1944. aastal kirjutas Andresen Raua kompartei soovitusse: „Sm. Raud on praegusel hetkel üks väljapaistvamaid eesti nõukogude luuletajaid, propagandas suurte võimetega, ja ka Nõukogude Liidu kõrge luuletaseme juures luuletaja, kes ulatub üle oma keele piiride” (RA, ERAF.5.6.458, l 4).

¹⁴ 14. augustil 1946 ÜK(b)P Keskkomitee tehtud otsused olid oluliseks rajajooneks ühiskonna vaimuelu suukorvistamisel sõjajärgses Nõukogude Liidus.

oli väga oluline kirjanike liit võimalikult kiiresti nõukoguliku institutsioonina tööle rakendada, liikmeskond lõplikult paika panna ja kaasata kirjanikud senisest aktiivsemalt ja avalikkusele silmatorkavamalt režiimi teenistusse. Seega oli Andresenile 30. detsembri kirjanike üldkoosolek vajalik murdepunkt. Ka Urgart märkis üldkoosoleku avasõnas, et eesmärk on „uute ülesannete püstitamine ja niisuguste organite valimine, mis peegeldaksid meie liikmeskonna muutunud isikulist koosseisu ja suudaksid hästi täita temale omaks langevaid ülesandeid” (EKM EKLA, f 208, m 1:36, l 2).

Üldkoosoleku olulisust Andreseni jaoks näitab seegi, et 1. jaanuaril 1946 lasi ta Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogul kinnitada EN Kirjanike Liidu põhikirja (RA, ERA.R-1.3.89, l 6–12). See ei olnud pelgalt bürokraatlik protseduur. Kirjanike liidu põhikirja koostamine oli alanud juba 1940. aastal ja leidnud järgmise aasta kevadel heakskiitmist ka Moskvas üleliidulises kirjanike liidus. Liiduvabariigi tasandil jäi aga põhikiri enne NSVL-i ja Saksamaa vahelise sõja puhkemist kinnitamata, sellega hakati edasi tegelema Nõukogude tagalas ja 1942. aastal kinnitasid selle ka Eesti NSV võimuorganid (Hennoste 2011: 21–23). Seega oli kirjanike liidul kinnitatud põhikiri olemas. Miks oli seda vaja uuesti kinnitada? Vastus sellele küsimusele on lihtne: Andreseni jaoks tähistaski 30. detsembri üldkoosolek kirjanike liidu organisatsioonilise kujunemisperioodi lõppu. Kirjanike liidu liikmeskond sai selle üldkoosolekuga lõplikult paika. Andresen ei pruukinud selle koosseisuga lõpuni rahul olla, kuid sõja ajal Eestisse jäänud kirjanike kaasamisega moodustati ühtne liikmeskond, kes valis liidule uued, n-ö täiemõõdulised juhtorganid, mida tagalas polnud võimalik teha. Ka võimude silmis oli EN Kirjanike Liit nüüd nõukoguliku organisatsioonina valmis ning see fikseeriti põhikirja kinnitamisega.

Pyrrhose võit

Järgnevalt tuli EN Kirjanike Liidul juba nõukoguliku loomeliiduna hakata režiimile vajalikke sisulisi ülesandeid täitma. Kirjanike liidu tegevus muutuski 1946. aastal hoopis aktiivsemaks ning teisenevate poliitiliste olude sunnil (pärast „kuri-kuulsaid” augustiotsuseid) ka ideoloogilisemaks. 1945. aasta 30. detsembri kirjanike üldkoosoleku üheks tagajärjeks oli see, et teatud mõttes n-ö rahumeelse koosseksisteerimise aeg sai tollases kirjanduselus läbi. EN Kirjanike Liidu institutsionaliseerumine nõukoguliku loomeliiduna ei toonud endaga kaasa liikmeskonnas esinenud vastuolude tasandamist. Vastupidi – 1945. aasta detsembris lahvatanud tüli andis märku selgetest erimeelsustest ja isiklikest vastuoludest (ja ositi lihtlabasest võimuvõitlusest) kirjanikkonnas, kuna seni oli olukord liidus üldiselt püsinud sordiini all. Olukorra muutis veelgi keerulisemaks tõsiasi, et osa kirjanike liidu liikmetest olid ühtaegu loomeliidu liikmed ja poliitilise võimu teostajad, kel oma administratiivselt positsioonilt vaadates oli selge nägemus, kuidas asjad peaksid arenema. Seegi oli pingete allikas.

Siinkohal pean silmas Nigol Andresenit, kes kahtlusteta nägi just ennast kogu kultuurielu nõukogustamise eestvedaja ja vastutajana. Tiit Hennoste on õigusega

rõhutanud, et Andresen „sõna otseses mõttes toppis oma nina igale poole, juhtis, nõudis, määras, mõjutas”, ning tõdenud: „sellist võimu ja võimuarmastust oli vähesel” (Hennoste 2011: 28). Andreseni võimukus oli aga paljudele pinnuks silmas.

1945. aasta lõpus korraldatud EN Kirjanike Liidu juhtkonna väljavahetamine oli pikemas perspektiivis Andreseni jaoks ootamatute tagajärgedega. Andresen ja tema tollased mõttekaaslased alahindasid August Jakobsoni sitkust oma „hea nime” eest seismisel ja kulissidetagust niiditõmbamise oskust. 1945. aasta detsembris laiema avalikkuse ette tulnud vastasseis Jakobsoniga ei piirdunud ainult tema mahavõtmisega liidu esimehe ametikohalt. See sai jätku 1946. aasta varakevadel, mil päevakorrale tõusis Jakobsoni näidendi „Elu tsitadellis” avaldamise seiskamine ajakirjas Looming. Teos pidi ilmuma märtsinumbris, kuid ajakirja toimetuskolleegiumi liikme Andreseni vahelesegamise tõttu jäi näidend ajakirjas avaldamata. Andreseni järsu sekkumise tingis asjaolu, et ta pidas näidendis esineva karikatuurse Väriheinade abielupaari prototüüpideks Elo ja Friedebert Tuglast. Jakobson oli Väriheina suhu pannud otsese tsitaadi Tuglaselt, mis Andresenit eriti ärritas ja ta pidas sellise teksti avaldamist rahvakirjaniku mõnitamiseks. Kõnekas on fakt, et Jakobsoni näidend oleks pidanud ilmuma Loomingu numbris, mis oli pühendatud Tuglase 60. sünnipäevale (Tannberg 2018).

Terava kriitika alla võeti Looming tervikuna. 16. märtsil 1946 ilmus Sirbis ja Vasaras Mart Raua vastav arvustus. Valda Raud on selle kohta oma päevikusse 17. märtsil kirja pannud järgmised read: „Eilses „Sirbis ja Vasaras” ilmus Mardi arvustus [---] käesoleva aasta kahe esimese „Loomingu” numbri kohta. Esimesed krõbedad sõnad! Tagajärjeks Kärneri lahkumispalve „Loomingu” toimetaja kohalt. Ongi viimane aeg! Ehk paraneb asi ometi.” (Raud 2020: 47)

Mart Raua artikkel süüdistas EN Kirjanike Liidu senist juhtkonda, et õigele teele on eelistatud mugavamad rada (Raud 1946). Raua kriitika tuum oli järgnevalt:

Nõukogude kirjaniku õigustest, tema ühiskondliku seisukoha tähtsusest ja talle avatud võimalustest ollakse tihti silmapaistvamalt teadlik kui k o h u s t u s t e s t, mis seisavad meie ees. Asudes tööle okupatsioonist vabastatud Eestis püüti mõnelt poolt küsimust nii lihtsaks seletada, et kuna võidukas Punaarmee on sakslased Eestimaalt välja ajanud, siis sellega on eesti kirjanikud automaatselt muutunud nõukogude kirjanikeks, eesti kirjandus nõukogude kirjanduseks. Arusaadavalt oli see ekslik seisukoht, õige tee asemel mugavuse rada. Õige tee on see, et meie võime kasvada täisverelisteks nõukogude kirjanikeks range ja järjekindla enesekriitika, suure, püsiva töö ja õppimise najal. (Raud 1946)

Ühtlasi võttis Raud jutuks 1945. aasta lõpus toimunud kirjanike liidu juhtkonna vahetuse ja tõdes, et „[k]ui möödunud aasta vahetusel EN Kirjanike Liidu üldkoosolek tagasihoidliku enesekriitika põhjendusel pani vastutuse meie kirjandusliku elu edasise arengu eest uutele inimestele, siis need uued vastutuse kandjad leidsid, et üks valusamatest on Liidu häälekandja „Loomingu” küsimus.” Raud hindas väga madalaks Loomingu sisu, mis ei küündinud isegi tagalas ilmunud Sõjasarve tasemeni. (Raud 1946)

Tähelepanuväärne on Valda Raua teinegi märkus 17. märtsil: „Viimases „Sirbis ja Vasaras” ilmus Amburi arvustus või õigemini ülistuslaul August Jakobsoni näidendi „Elu tsitadellis” kohta. See teos pole veel trükiski! Kah uus arvustamise mood.” (Raud 2020: 47) Siinkohal peeti silmas Paul Amburi ülistavat arvustust (Ambur 1946). Mõni päev hiljem aga fikseerib Valda Raua päevik: „Järgmises „Loomingus” on ära trükitud Jakobsoni näidend „Elu tsitadellis”. No küll on allpool arvustust!” (Raud 2020: 47) Eespool selgus, et Jakobsoni näidend ei ilmunud Loomingus.

Mart Raua „ratsarünnakul” Loomingu vastu oli kindlasti Andreseni, Semperi jt heakskiit. Rauast saigi 1946. aasta kevadel Loomingu toimetaja ja küllap arvati, et üheskoos hakatakse Nõukogude Eesti kirjanduselu „õiget” rada mööda juhtima.

Nii see siiski ei läinud. Ei Andresen ega Raud osanud ette näha eelseivate poliitiliste olude kiiret teisenemist, millega kaasnes nende võimupositsioonide nõrgenemine. 1946. aasta suvel paigutati Andresen valitsusjuhi asetäitja kohalt ümber Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitja ametikohale. See ei saanud kuidagi toimuda ilma parteijuht Karotamme heakskiiduta. Uuel ametipostil olid Andreseni võimalused kultuurielu suunata ja ohjata hoopis ahtamad kui seni täitevõimu liinis. Ta pidi alates 1946. aasta sügisest edaspidi korduvalt põhjendama oma „möödalaskmisi” ja taluma järjest teravamaid süüdistusi. Need süüdistused tipnesid tema ametist vabastamisega 1949. aastal ning arreteerimisega järgmisel aastal. Hiljem on ta tunnistanud, et just Jakobsoni vastu väljaastumine sai talle saatuslikuks (Tannberg 2018).

Raud püsis Loomingu toimetaja ametipostil lühikest aega, kuni 1946. aasta oktoobrini. Edaspidi pidi Raudki taluma mitmeid rünnakuid ja kriitilisi hetki, kuid „temal oli märksa tugevam seljatagune kui isegi kurikuulsal stalinistil Magnus Mälgul – Andresenist, Semperist, Viidingust, Merilaasist, Sangast, Alverist rääkimata” (Kepp 2019: 205). Raud tõepoolest kindlustas oma seljatagust Moskvast ja leidis tugeka tollaselt Eesti NSV juhtkonnalt. Ta on teadaolevalt ainus kirjanik, kes teavitas sõjajärgsel perioodil Kremli võimuladvikut „möödalaskmistest” Eesti NSV kultuurielus. Esimest korda tegi ta seda 1948. aastal ning kui see 1950. aasta märtsipleenumi ajal välja tuli, siis ärritas selline öördamine August Allet ja paljusid teisi. 1950. aasta aprillis oligi Raua personaalküsimus EN Kirjanike Liidu parteialorganisatsioonis arutlusel, kuid see lõppes vaid sellega, et peategelane sai „valju noomituse hoiatusega” (Olesk 2003: 523). Vallo Kepp on tabavalt tõdenud, et Raud oli nagu „vanka-vstanka” (jonnipunn), kellele tema arvukad karistamisaktsioonid olid „nagu vesi hane selga” (Kepp 2019: 205). 1952. aastal saatis Raud pikema kaebekirja koguni Jossif Stalini nimele, millele järgnes Moskva „seltsimeeste” visiit Eestisse, et siinset kirjanikkonda pisut noomida.

EN Kirjanike Liidu edasine institutsionaalne areng sõjajärgsel perioodil koos seda protsessi eripalgeliselt mõjutanud isikutevaheliste suhete üksikasjaliku kirjeldusega ei mahu aga enam siinse artikli raamidesse.

Järeldusi

1. EN Kirjanike Liidu kui nõukoguliku loomeliidu liikmeskonna vormistamine toimus mitmes etapis. See algas 1942. aastal, mil Nõukogude tagalas võeti Nõukogude Liidu kirjanike liidu liikmeks neli tollast kirjanduselu juhtfiguuri. Järgmiseks liikmeskonna kujunemise rajajooneks oli 1943. aastal Moskvas toimunud EN Kirjanike Liidu asutamiskonverents, mis andis liikmestaatuse veel üheksale kirjanikule. 1944. aastal lisandus neli kirjanikku, seega kokku sai tagalas liikmeks 17 kirjanikku. Eestisse jäänud kirjanikke punavõimu taastamise järel kohe EN Kirjanike Liidu liikmeks ei arvatud. 1944. aasta oktoobris-novembris võeti nad n-õ arvele, misjärel enamik neist vormistati järgmise aasta veebruaris EN Kirjanike Liidu liikmekandidaadiks. Sõja ajal Eestisse jäänud kirjanike liitu sobivuse kaalumine kestis kuni 1945. aasta detsembri keskpaigani. Alles 1945. aasta detsembris lahendati liikmete küsimus ja viidi lõpule tagalakirjanike ja Eestisse jäänud kirjanike sulandamine ühtseks liikmeskonnaks (36 liiget ja 10 liikmekandidaati). Seega oli 30. detsembril toimunud kirjanike üldkoosoleku mandaat laiendatud liikmeskonna tõttu varasemaga võrreldes hoopis esinduslikum.

2. EN Kirjanike Liidu ümberkujundamisel nõukogulikuks loomeliiduks saab selgelt eristada kaht perioodi. Esimene, ettevalmistav periood kestis 1940. aasta oktoobrist kuni 1943. aasta oktoobrini. Selle käigus saadeti laiali iseseisvusaegne Eesti Kirjanikkude Liit ja selle asemele loodi EN Kirjanike Liidu Organiseeriv Toimkond ülesandega ette valmistada nõukoguliku loomeliidu asutamiseks vajalikud normdokumendid (põhikiri) ning üldised raamtingimused. 1941. aasta suvel vallandunud NSVL-i ja Saksamaa vahelise sõja järel jätkusid need ettevalmistused Nõukogude tagalas, 1942. aastal juba EN Kirjanike Liidu OT asemel loodud Organisatsioonilise Büroo juhtimisel. Tagalas lõpetati liidu põhikirja koostamine, mis 1942. aastal ka NSV Liidu kirjanike liidus heaks kiideti. Seega oli loodud õiguslik raamistik EN Kirjanike Liidu asutamiseks. Teiseks saab välja tuua liidu tegeliku loomise perioodi. Sellele perioodile pani aluse EN Kirjanike Liidu asutamiskonverents Moskvas 1943. aasta oktoobris. Tegemist oli siiski eelkõige EN Kirjanike Liidu formaalse asutamiselega. Tõsi, sel konverentsil võeti vastu liidu põhikiri ja valiti juhtorganid, kuid kokkuvõttes oli see poolik lahendus. Valitud juhtorganid olid kärbitud koosseisuga ning esindusorganil oli vaid tagalakirjanike mandaat. Alles 1945. aasta 30. detsembri kirjanike üldkoosolekul määrati ametisse kirjanike liidu n-õ täiskoosseisulised juhtorganid, kelle valis nüüd juba ühtne liikmeskond. Seejärel oli võimude silmis EN Kirjanike Liit ka nõukoguliku loomeliiduna „valmis” – lõplikult institutsionaliseerunud. 1946. aasta sügisel toimunud EN Kirjanike Liidu esimene normdokumentidele vastav kongress ei mänginud enam loomeliidu töölerakendamisel mingit sisulist rolli.

3. EN Kirjanike Liidu esimehe vahetus 1945. aasta detsembris ei olnud rutiinne sündmus. August Jakobson ei lahkunud sellelt ametikohalt vabatahtlikult, vaid sunnilt. Kirjanike liidu juhtkonnavahtetuse taga oli ühelt poolt tollal Eesti NSV kultuurielu tervikuna ohjanud Nigol Andreseni selge arusaam, et liidu senine juhatatus ei ole oma ülesannetega hakkama saanud. Tema huvi oli EN Kirjanike Liidu

võimalikult tõhus töölerakendamine, sellele nõukoguliku sisu andmine ja võimu teenistusse kaasamine. Liidu uueks juhiks saanud Johannes Semper oli pigem loomeliidu esindusfiguur, kuna sisuline juhtimine jäi tema asetäitja Mart Raua ja sekretär Paul Viidingu kättesse. Teisest küljest raamistasid neid sündmusi sõlme läinud inimsuhted ja rivaalitsemine. August Jakobsoni mahavõtmisega 1945. aasta detsembris kaasnenud omavahelise arveteklaarimise ja poolte valiku tagajärjed ei piirdunud üksnes tollaste sündmustega. Tollane vimm, nii kulissidetagune kui ka avalik, jäi püsima pikkadeks aastateks, mõjutades tuntavalt isikute saatusi ning nõukogude kirjanduselu edasist arengut.

Lisa. August Jakobsoni seletuskirjad Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu juhatusele ja Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee ideoloogiasekretärile Eduard Pällile, 23. ja 25. detsembrist 1945

*EN Kirjanike Liidu juhatusele, Parteiliste kirjanikkude kollektiivile.*¹⁵

23. detsembril k.a. teatas ENKL sekretär sm. Urgart minule kui esimehele (mida kinnitas hiljem telefonilise järelepärimise peale ka E. Päll), et 22. detsembril toimunud ENKL juhatuse laiendatud koosolekul on Mart Raud väitnud, nagu oleks omaaegne Orgtoimkond eesotsas minu kui esimehega süüdi osa kirjanikkude (nende hulgas ka K. Merilaasi) jäämises sakslaste poolt okupeeritud alale.

Arvesse võttes asjaolu, et ülalnimetatud olukord (s.t. jäämine sakslaste poolt okupeeritud alale) sai paljudele seltsimeestele saatuslikuks olgu siis füüsilise kannatuse ning hukkumise näol (n. Ruven, Tammlaan, Antson, Sütiste jne.), olgu siis nõukogude korrast eemalenihkumise näol (Hubel-Paluteder, Merilaas-Paas), loen M. Raua poolt esitatud süüdistust liiga raskeks, et sellest vaikides mööda minna. Ja nii Orgtoimkonna kui enda isiku kaitseks säärase – nähtavast enesekriitika sildi all serveeritava – laimu vastu pean vajalikuks teatada enda poolt järgmist:

1) 1941. aasta juunikuu viimastel päevadel sain Riikliku Kirjastuskeskuse juhatajalt M. Jürnalt korralduse „Ilukirjanduse ja Kunsti” vastutavate töötajate evakueerimiseks N. Liidu kaugemasse tagalasse. Kutsusin kõik kirjastuse teenistuses olevad kirjanikud (F. Tuglase, J. Kärneri, P. Krusteni ja E. Kurlensi¹⁶) oma kabinetti ja tegin neile vastava ettepaneku. F. Tuglas keeldus, põhjendades oma seisukohta halva tervisega (nimelt põdes F. Tuglas tol ajal maohaavandeid); P. Krusten võttis mõtlemisaega kuni järgmise päevani ja teatas siis samuti oma eitavast otsusest, kuna naine ja poeg polevat nõus kaasa sõitma; ka E. Kurlens loobus evakueerimisest perekondlikel motiividel. Nõustus ainult J. Kärner, kes oli peale minu enda ka ainus evakueeruda soovija kogu kirjastuse kohta.

Kuigi keskasutustelt, kellele Kirjanike Liit allus, puudusid endiselt vähimatki instruksioonid (ehkki Tallinnast saadava informatsiooni andmeil oli evakueerumine seal juba käimas), kutsusin EKL ruumidesse kokku järgmisel päeval ka need kolleegid, kes

¹⁵ Ärakiri saadeti ka EK(b)P propagandaosakonnale, mis ongi käesoleva publikatsiooni aluseks.

¹⁶ Jakobson peab siinkohal tõenäoliselt silmas Alfred Kurlentsit.

tegutsesid vabakutselistena. Arusaadavalt ei mäleta ma nim. nõupidamisest osavõtjate täpset arvu, kindlasti olid aga kohal J. Parijõgi, P. Vallak, O. Luts, V. Adams, E. Hiir. Puudusid (kindlasti!): A. Sang ja K. Merilaas, kellele ametlik-käskjalg ei saanud kutset edasi anda, H. Talvik ja B. Alver (kes olid kõigi andmete järele maale sõitnud), G. Suits (kellele anti küll kutse edasi, kes aga minule teadmata põhjusel nõupidamisele ei ilmunud), K. A. Hindrey (kes kadus silmapiirilt juba varakult). Peale eelnimetatute puudusid ka need kirjanikud, kes polnud mõnesugustel põhjustel Liidu juures arvele võetud, kuna büroos puudusid nende aadressid. (Viimaste hulka kuulus ka M. Raud – asjaolude tõttu, mis tehti EKL juhatusele aasta varem teatavaks Akadeemilise Kooperatiivi poolt ja mida kinnitas avalikult ka Kirjastuse Kooperatiivi direktor A. Pill; töötab praegu „Teadusliku Kirjastuse” juures).

Mis puutub K. Merilaasisse, siis temaga kohtasin ma paar päeva enne kõnesolevat nõupidamist tänaval: vestlesime veidi aega; Merilaas küsis minult, kuidas olukord minu arvates kujuneb, – ja juhul kui peaks aset leidma kodumaalt lahkumine, mis siis ette võtta. Olukorra kujunemise kohta ei teadnud ma loomulikult midagi kõnelda; kodumaalt lahkumise kohta ütlesin, et isiklikult teen seda vajaduse korral tingimata. Veel mäletan ma, et sm. Merilaas oli (nagu see oli ka loomulik) väga kahtlevas meeleolus ja mul tekkis mulje, nagu oleks see kahtlev meeleolu tingitud lastest. (Hiljem kuulsin kelleltki, nagu oleksid need maale saadetud). Ka kõneles Merilaas midagi A. Sanga haigusest.

Nõupidamisest osavõtjatest avaldas kindlat soovi evakueeruda ainult E. Hiir. J. Parijõgi keeldus – esimese maailmasõja ajal olevat ta näinud liiga palju kirjeldamatuid raskusi kannatavaid sõjapõgenikke; V. Adams keeldus ja tähendas, et oma Saksa maal viibimise ajal olevat ta näinud sakslastest rohkem head kui halba; O. Luts keeldus halva tervise tõttu; P. Vallaku keeldumise põhjust ma enam ei mäleta.

2) Evakueerimisvõimaluste väljaselgitamise otstarbel läksin kohe Tartu Linna Täitevkomiteesse. Tookordne esimees K. Jalak¹⁷ ütles minu vastava järelepärimise peale, et tema ei tea sellest küsimusest veel midagi ja soovitas kontakti astuda EK(b)P Tartu Linnakomiteega.

Läksingi oma nimestikuga Tartu Linnakomiteesse. Sekretär I. Kruus¹⁸ ütles, et korraldusi veel pole, aga ilmsesti tulevat juba lähemal ajal selles suhtes midagi ette võtta. Ühtlasi saatis ta minu II sekretäri sm. Avaldi¹⁹ juurde. Mainitud seltsimees võttis meie nimestiku vastu ja andis kindla lubaduse, et kirjanikud ühes oma perekondadega evakueeritakse ühes Tartu parteiaktiiviga, kusjuures kõik tehnilised küsimused lahendab ning otsustab (järjekord, kuulumine sellesse või teise ešelon, transport sadamasse või jaama jne, jne.) Linnakomitee.

1. juuli õhtul umbes k. 9 paiku teatati mulle, et mul tuleb ühes perekonnaga valmis olla väljasõiduks hiljemalt tunni aja pärast, s.t. k. 10. Minu järelepärimise peale, kes täpselt veel meie inimestest nim. ešeloniga kaasa sõidab, vastati mulle, et täpselt veel

¹⁷ Kristjan Jalak (1882–1944) oli aastatel 1940–1941 Tartu Linna Tööraha Saadikute Nõukogu esimees.

¹⁸ Ilmar Kruus (1913–1942) oli 1941. aastal EK(b)P Tartumaa maakonnakomitee esimene sekretär.

¹⁹ Eduard Avald (1903–1944) oli 1941. aastal EK(b)P Tartumaa maakonnakomitee teine sekretär.

ei tea ja et need, kes sellest maha jäävad, lähevad teele järgmisel päeval üle Pihkva (s.t. rongiga). Mina isiklikult ei olnud tõesti selgeltnägija ega osanud vähimalgi määral ette näha, kuidas arenevad lood tegelikult. Ja ma arvan, et vajalikku selgeltnägemist ei omanud neil päevil ka seltsimehed Linnakomitees. Ehkki suurte raskustega – kõik Tartust evakueerida soovijad ka evakueerusid!

3) Orgtoimkonna liigetest asus tollal Tartus ainult kaks – mina ja F. Tuglas. Eesotsas abiesimees sm. P. Keerdoga asusid Tallinnas järgmised OT liikmed: J. Barbarus, O. Urgart, M. Jürna, J. Semper ja A. Alle. Nim. seltsimeeste ettevõtlikkusest või loidusest Tallinnas elavate kirjanikkude evakueerumise käigus oman ma ainult kaudset informatsiooni. Ühes asjas ühtub see eriisikult saadud informatsioon aga täielikult: ka Tallinnas elunevate kolleegide tagalasse saatmise küsimuses tehti kõik mis suudeti! Kui kõik tööpoolest nõnda ei läinud nagu see oleks pidanud (tagasi vaadates!) minema, siis ärgu unustagu kõigepealt seda, et OT sai siiski teha vaid ettepanekuid; ja teiseks ärgu unustagu ka seda, et veelgi raskem ja keerukam oli vastavatel kõrgematel instantsidel neid ettepanekuid realiseerida! Kergekäelisi süüdistusi loopida – eriti tagant järele – on muidugi hoopiski lihtsam ja sangarlikum.

4) Minu teada on tollekordne sündmustik üsnagi kontrollitav, olgu siis selles osas, mis puudutab Tartu sündmusi, olgu siis selles osas, mis puudutab Tallinna sündmusi. Muide – andsin üsnagi põhjaliku ülevaate vastutavatele seltsimeestele kirjanikkude evakueerumisest ja sellega seoses olevatest küsimustest-probleemidest juba Tsheljabinskis (E. Pällule, J. Varesele, sm. Karotammele jne). Ja kuni Mart Raud ei ole tõendanud, et ma olen opereerinud kogu aeg vale andmetega, nimetan tema poolt esitatud viiteid valelikeks ning kuritahtlikult sihilikeks. Olen seni isiklikult ikka oma nime puhta hoidnud ega mõtle seda (enesekriitika sildi all) mustata lasta ka kellelgi teisel.

Loodan, et kõnesolev intsident laheneb meie oma kollektiivi piirides. Juhul kui M. Raud oma sõnu seltsimeeste juuresolekul ei põhjenda või vastasel korral oma süüdistust tagasi ei võta, olen sunnitud kaitset otsima väljaspoolt ENKL piire.

Austavalt
ENSV teeneline kirjanik
ENKL esimees

(RA, ERAF.1.80.38, l 48–52)

LISA minu avaldisele kirjanike evakuatsiooni asjus (1941. a.).

Kuna parteiliste kirjanikkude nõupidamine pidi toimuma minuteada 25. või 26. detsembril, tuli minul kirjanike evakueerimise küsimust puudutava informatsiooni koostamisega rutata; selletõttu on minu avaldusse sattunud mõningaid ebatäpsusi ja pealiskaudsusi, mida siinkohal õiendan ning täiendan.

1) Orgtoimkonna liikmete loetelust on välja jäänud E. Hiir;

2) J. Barbarus ja J. Semper, kes on kõnesolevas avaldises märgitud OT Tallinnas asuvate liikmeina, tol ajal OT koosseisu ei kuulunud;

3) Informatsiooni andmine juhtivatele seltsimeestele kirjanikkonna evakueerimisega seoses olevate küsimuste kohta toimus Tsheljabinskis ja Moskvas. (Minu avaldises on nimetatud ainult Tsheljabinsk).

Märkus. P. esimeses, teises ja kolmandas öiendatud ebatäpsused esinevad ainult KK Propagandaosakonnale saadetud ärakirjalises eksemplaris.

Samuti pean vajalikuks kommenteerida mõne sõnaga koosolekuid-nõupidamisi, mis toimusid käsitledaval ajavahemikul evakueerida-soovijate väljaselgitamiseks Tartus.

1) Nõupidamisel Kirjastuses esitasin ma vastava küsimuse minu poolt mainitud seltsimeestele otseselt, kuna olin tol korral veendunud, et kolleegid, kellega mul oli tege- mist, on kindlad nõukogude aktivistid (missugune veendumus ei pidanud teatavasti kahjuks paika P. Krusteni ja osalt ka A. Kurlentsi suhtes);

2) Vabakutseliste seltsimeeste suhtes tuli tarvitada veidi reserveeritumat taktikat – arvesse võttes esiteks meie tookordse kollektiivi väga erinevat ning ebakindlat ideoloogilist palet ja teiseks tõsiasja, et evakuaatsiooni-võimalusi tuli neil ärevail päevil suurema üldsuse eest paaniliste meeleolude vältimiseks kindlalt varjata ja valvel olla, et teated nende võimaluste olemasolust liikvele ei pääseks enneaegselt. – Neil asjaoludel saime me evakueerimisest tagalasse kõneleda teatud määral ikkagi vaid kui kõige äärmuslikumast (ja kindlasti ka kõige ebausutavamast!) olukorrast ja selle või teise kolleegi (välja arvatud muidugi kindlad aktivistid) suhtumine võimalikku kodumaalt lahkumisse tuli teada saada n.ü. kaudselt, muude probleemide varjus. Ja selletõttu polnud eesp. nim. koosoleku-nõupidamise päevakorras ametlikult mitte aktivistide-kirjanik- kude evakueerimise probleem, vaid küsimus tol korral käimasolevast propagandalisest tegutsemisest.

3) Kellele sai tol korral esitatud küsimus võimaliku kodumaalt lahkumise suhtes otseselt, kellelt saadi tema seisukoht teada kaudselt, seda ma praegu loomulikult päris täpselt ei mäleta. Küll on mul aga meeles, et seltsimeeste seas, kellega arutasime vajaduse korral kõnesolevat probleemi konkreetseid olukordi pehmendamata või varjamata, olid päris kindlasti F. Tuglas, J. Kärner, J. Parijõgi, P. Krusten, A. Kurlents, E. Hiir ja A. Jakobson. (Nagu ma juba eespool täiendasin, oli üksikute seltsi- meeste suhtes säärane usaldus siiski kergemeelne.) Kaudselt saime suhtumise eva- kueerimisküsimusse teada P. Vallakult (kellega oli pisut varem mõnesuguseid ideo- loogilist laadi arusaamatusi) ja O. Lutsult ning V. Adamsilt (kelle poliitilist tõeks- pidamist näit. mina isiklikult ei tundnud, kuna mul oli nim. seltsimeestega väga vähe kokkupuutumist).

Pole muidugi kahtlust, et kõnesolevas küsimuses poleks olnud võimalik teha hoo- pis enam, – eriti kui me oleksime olnud juba siis sama targad ning kogunud nagu praegu. Üks on aga igal juhul kindel: kõigilt seltsimeestelt, kellest me teadsime, et nad suhtuvad pooldavalt nõukogude korraste ja kellega õnnestus nii või teisiti kontakti asuda, – olgu siis mainitud nõupidamistel, olgu siis tänaval või kohvikus (olgu siis otseselt, olgu siis kaudselt), – püüdsime me saada vajalikke andmeid, mis suures ulatuses ka õnnestus.

Ning kõigele lisaks tuleb seltsimeestel süüdistajatel üht pisiasja meelde tuletada: ENKL Orgtoimkond ei olnud mitte mingisugune keskasutus, vaid organ, kes sai tähtsa-

mate küsimuste lahendamiseks korraldusi ning instruksioone endast hoopis kõrgemal seisvatelt organitelt. Evakuatsiooni suhtes ei tulnud aga minu Eestis viibimise jooksul ühtki korraldust ega instruksiooni, ehkki see oli minu arvates väga tähtis küsimus. Ja nõnda toimus kõik täiesti juhuslikult, ainult nende kogemustekübemekeste najal, mis oli võimalus omandada teiste ressooride kaudu. Ma ei tea, kuidas oli asi lahendatud kunstnikkonna ja näitlejaskonna suhtes ja millest oli tingitud neil vennasaladel töötavate seltsimeeste massiline okupeeritud alale jäämine, kirjanikkond oli aga selles küsimuses tublisti omapead jäetud. Kuid sellele vaatamata – kordan veel kord – püüti teha, mis vähegi suudeti.

25. XII. 45. a.

/Aug. Jakobson/
ENSV teeneline kirjanik
ENKL esimees

(RA, ERAF.1.80.38, l 57–59)

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

f 208 – Oskar Urgart

f 301 – Eesti Nõukogude Kirjanike Liit

Rahvusarhiiv (RA)

ERAF.1 – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee

ERAF.5 – EKP Tallinna Linnakomitee

ERAF.287 – EKP Tallinna Linna Lenini Rajoonikomitee

ERA.R-1 – Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu

ERA.R-1765 – ENSV Kirjanike Liit

KIRJANDUS

Ambur, Paul 1946. „Elu tsitadellis”. – Sirp ja Vasar 16. III, lk 3.

Andresen, Nigol 1944. Suur kohtamine – suured ülesanded. – Sirp ja Vasar 21. X, lk 1.

Andresen, Nigol 1989 [1956]. Andreseni seletused. Kommenteerinud Ülo Tonts. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 677–690.

Annus, Epp; Epner, Luule; Järv, Ants; Olesk, Sirje; Süvalep, Ele; Velsker, Mart 2001. Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri.

Eelmäe, August 2012. Tuglas pimedas. Ühe teksti saatusest. – A. Eelmäe, Eluvõla kandmise raske kohus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 25–34.

Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu üldkoosoleku eel. – Sirp ja Vasar 29. XII 1945, lk 3.

EKA V = Eesti kirjanduse ajalugu. Kd V (1.). Eesti nõukogude kirjandus. Peatoim Endel Sõgel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Raamat, 1987.

EK(b)P KK VIII pleenumi stenogramm. VIII. Tlk Mart Arold. – Akadeemia 1999, nr 6, lk 1311–1342.

Elango, Õie 1979. Eesti kunstiintelligents pöördeastal (1940/41). Tallinn: Eesti Raamat.

- Elango, Õie 1984.** Eesti NSV Kirjanike Liidu liikmeskonna kujunemisest aastail 1943–1980. – Looming, nr 8, lk 1119–1134.
- EN Kirjanike Liidule uusi liikmeid.** – Sirp ja Vasar 29. XII 1945, lk 2.
- Hasselblatt, Cornelius 2016.** Eesti kirjanduse ajalugu. Tlk Mari Tarvas, Maris Saagpakk, Ave Mattheus. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hennoste, Tiit 2011.** Ametiühingust rühmituseks. Eesti Nõukogude Kirjanike Liit kui kirjandusrühmitus ja tema esimene põhikiri kui kirjanduslik manifest. – Uurimusi 1940. aastate Eesti kirjandusest. Koost Anneli Kõvamees, Piret Viires. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 13–44.
- Jakobson, August 1944.** Eesti kirjanikkond aastail 1940–1943. – Sõjasarv 4. Moskva: ENSV Riiklik Kirjastus, lk 83–89.
- Karjahärm, Toomas 2006.** Kultuurigenotsiid Eestis: kirjanikud (1940–1953). – Acta Historica Tallinnensia, kd 10, lk 142–177.
- Kepp, Vallo 2019.** Üheksa arbuajat. Profiilid. Tööhüpoteesid. Tsitaadid. Fotod. Jõgeva: Betti Alveri Muuseum.
- Kirjanike üldkoosolek.** – Sirp ja Vasar 5. I 1946, lk 3.
- Kirjanikud arutasid oma tööd.** – Rahva Hääl 1. I 1946.
- Kirjanikkude Liidu tööst.** – Sirp ja Vasar 21. X 1944, lk 3.
- Muru, Karl 2002.** Inimene hingeöös. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 1, lk 78–85.
- Neithal, Martin 2014.** August Jakobson. Lühimonograafia. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Ohmann, Valdur 2002.** Johannes Vares-Barbaruse komparteile esitatud elulugu ja tema saatus. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 1, lk 64–74.
- Olesk, Sirje 2002a.** Peatükk ajaloost: ENSV Kirjanike Liit ja EK(b)P KK kaheksas pleenum. – Kohandumise märgid. Koost, toim Virve Sarapik, Maie Kalda, Rein Veidemann. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 102–110.
- Olesk, Sirje 2002b.** Neljakümnendad I: murrang kodumaal. – S. Olesk, Tõdede vankuval müüril. Artiklid ajast ja luulest. (EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 1.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 67–88.
- Olesk, Sirje 2003.** Võim kirjanduse kallal: dokument eesti kirjanduse juhtimisest 1950. aastal. – Võim ja kultuur. Koost Arvo Krikmann, S. Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 481–525.
- Olesk, Sirje 2008.** Kirjandus ja kirjanduselu Eestis okupatsioonide ajal. – Kannatuste aastad 1940–1991. 1. vihik. Toim Ülo Ennuste, Enn Tarvel, Peep Varju. Tallinn: Valge Raamat, lk 83–122.
- Orav, Mart 1988.** „Mina suren vee peal...”. Heiti Talviku biograafiast aastaist 1940–1947. – Vikerkaar, nr 7, lk 47–56.
- Purge, Säde 1965.** Karmidel aastatel. Nõukogude Eestist evakueerunud Suure Isamaasõja tagalas 1941–1944. Tallinn: Eesti Raamat.
- Raud, Mart 1946.** „Looming” uue aastakäigu algul. – Sirp ja Vasar 16. III, lk 3.
- Raud, Valda 2020.** Üks elu. Päevaraamat. Kirjad. Tõlked. Koost Ela Tomson. Tallinn: SE&JS.
- Sirge, Rudolf 1965.** Kirjanike Liitu taastamas. – Eilsest tänasesse. Mälestuste kogumik. Tallinn: Eesti Raamat, lk 379–406.
- Tannberg, Tõnu 2018.** „Õieti oli ju „Elu tsitadellis” see viiekopikaline minu hukkamisloos...” – Looming, nr 4, lk 536–545.

- Tannberg, Tõnu 2020.** Kirjanikud Nõukogude tagalas. August Jakobsoni kirju Nikolai Karotammele aastatest 1941–1942. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 2, lk 102–117.
- Tuglas, Elo 2008.** Tartu päevik 1928–1941. Tallinn: Tänapäev.
- Tuglas, Friedebert 1944.** Kolm rasket aastat. – Sirp ja Vasar 14. X, lk 3.
- Tuglas, Friedebert 1997.** Eluloolisi märkmeid. Kd 2. 1944–1959. (Litteraria 12.) Tartu: Virgela.
- Uibopuu, Valev 2012.** Välismaine Eesti Kirjanike Liit. Tallinn: Eesti Kirjanike Liit.
- Vaarandi, Debora 2006.** Aastad ja päevad. Nooruselugu. Tallinn: Tänapäev.
- Vares-Barbarus, Johannes 1944.** Avasõna esimesel eesti nõukogude kirjanike konverentsil Moskvas. – Sõjasarv 4. Moskva: ENSV Riiklik Kirjastus, lk 79–82.

Tõnu Tannberg (snd 1961), PhD, Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, Eesti ajaloo professor (Jakobi 2, 51005 Tartu), tonu-andrus.tannberg@ut.ee

“The Writers Union has not yet been able to unite all”: Addenda to the founding of the Estonian Soviet Writers Union from 1943 through 1946

Keywords: Estonian Soviet Writers Union, Soviet Estonian literature, Sovietization of intellectual life, power struggle

A survey is given of how the Estonian Soviet Writers Union was created and developed as a Sovietized creative organization and how the final formation of its membership took place from 1943–1946. Special attention is paid to the Board meeting of the ES Writers Union (22.12.1945) and the general meeting of Soviet Estonian writers (30.12.1945) as key events of the process.

The membership formation of the Estonian Soviet Writers Union as a Soviet-minded creative association started in 1942 in Soviet rear, when four leading writers were accepted as members of the Union of Soviet Writers, which united writers from all over the Soviet Union. The founding conference of the Estonian Soviet Writers Union, which took place in Moscow in 1943, granted membership to nine writers, followed by four more the following year. Thus the new union exited the Soviet rear with 17 members. The writers who had remained in Estonia during the war were not immediately admitted to the organization after Soviet re-occupation of Estonia in 1944, but they were registered as candidates for membership. Only at the end of 1945 the merger of the two groups into a single membership with equal rights was completed. On December 30th, at the general meeting of Soviet Estonian writers, that membership elected full-staffed governing bodies of the union. This was the consummation of the process in progress since the very first year of Soviet power in Estonia (1940–1941) leading to a full Sovietization of the Estonian Soviet Writers Union.

Another important point in the agenda of the 30th December general meeting was the change of the chairman of the ES Writers Union: August Jakobson was

replaced by Johannes Semper. This administrative change was orchestrated by Nigol Andresen, then responsible for the management of the whole Estonian culture, who blamed the previous board for a failure in effectively launching the union, the implementation of its ideological reform and its involvement in serving the new authorities. The new chairman Johannes Semper was rather a representative figure, while practical management of the union became the responsibility of its vice-chairman Mart Raud and its secretary Paul Viiding. The knotty personal relationships and rivalry did not make things easier for anybody. The settling of accounts and taking sides after A. Jakobson's removal in December 1945 had lasting ramifications. The confrontation (both behind the scenes and public) lingered for many years significantly affecting personal destinies as well as further developments in Soviet Estonian literary life.

Tõnu Tannberg (b. 1961), PhD, University of Tartu, Institute of History and Archaeology, Professor of Estonian History (Jakobi 2, 51005 Tartu), tonu-andrus.tannberg@ut.ee